सामाजिक शिक्षा

पञ्चायत

कक्षा ९

3463(74)F

सामाजिक शिक्षा

पञ्चायत

कक्षा ९

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
पुस्तकालय

श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रमा सुरक्षित
२०२९

AC-2566

मूल्य १।९२

श्री ५ को सरकार, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र, एजुकेशन प्रेसमा मुद्रित

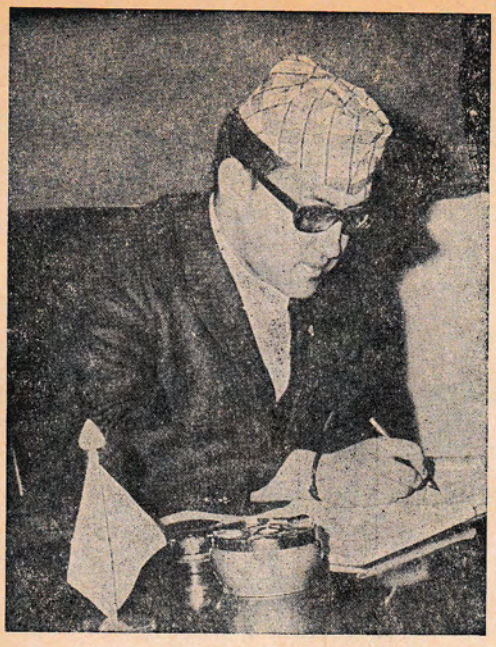

"राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्रै एउटा
जागरूक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु।"

– श्री ५ वीरेन्द्र

स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रको सन्देश

आफ्नो परम्परा अनुसार शिक्षालाई आजको बदलिंदो युग सुहाउने बनाउन र देश तथा नेपाली समाजको विकासको आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न श्री ५ को सरकारले नयाँ राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति तयार गरी यसै २०२८ सालको शैक्षिक सत्रदेखि क्रमशः अधिराज्यभर लागू गर्दै लैजाने कुरा सबैलाई थाहा नै छ । यसै नयाँ शिक्षा योजना अन्तर्गत तयार गरी पाठ्यक्रम अनुरूप लेखिएका पुस्तकहरूमध्ये यो पनि एउटा हो ।

आजको विज्ञान र प्राविधिक ज्ञानको क्षेत्रमा भएको अभूतपूर्व उन्नतिले गर्दा विश्वका विकसित मुलुकहरूका मानिसहरूको जीवनस्तर धेरै माथि पुगिसकेको छ । त्यसैले हाम्रो मुलुकमा पनि सैद्धान्तिक र व्यावहारिक शिक्षाको, खास गरेर व्यावसायिक शिक्षाको प्रचार व्यापक रूपमा गर्न नितान्त आवश्यक भएको छ । यसर्थ हाम्रा देशका सबै बालबालिकाहरू जीवनोपयोगी शिक्षा हासिल गरी आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्ने होऊन्, अनुशासित बनी दलविहीन प्रजातान्त्रिक पञ्चायती व्यवस्था अनुरूप देशको सार्वभौमिकतालाई अक्षुण्ण राखी देश विकासको काममा प्रभावकारी योगदान दिन समर्थ होऊन् भन्ने उद्देश्यले यो पुस्तक र यस्तै तरीकाले लेखिएका अरू पुस्तकहरू पनि क्रमशः मुलुकका सबै बालकबालिकाहरूलाई उपलब्ध गराइँदैछन् । यसबाट मुलुकका सबै बालवालिकाहरूले फाइदा उठाई आफूलाई चरित्रवान्, गुणी र स्वावलम्वी नागरिक बनाउन सकून् । यही मेरो हार्दिक कामना छ ।

प्राक्कथन

परिवर्तन विकासको सोपान हो । देशको आर्थिक र सामाजिक विकास गरी जनताको जीवनस्तर माथि उठाउने श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको सदिच्छानुसार देशमा चलेको र भविष्यमा चल्ने विभिन्न विकासकार्यहरूमा आवश्यक पर्ने देशभक्त, वफादार र अनुशासित जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्यले शिक्षामा परिवर्तन गर्न आवश्यक परेको थियो ।

उपर्युक्त राष्ट्रिय आवश्यकता र आकाङ्क्षा पूर्तिको लागि श्री ५ को सरकारले २०२८ सालदेखि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागू गरेको छ । यो नयाँ राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति आस्था जगाई राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता, राजमुकुट र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने, पञ्चायती व्यवस्था अनुकूल आफ्नो अधिकार र कर्तव्यप्रति सजग र सक्रिय रहने नागरिक तयार गर्ने, आवश्यक प्राविधिक दक्षता विकास गर्ने, विद्यार्थीलाई नैतिक, परिश्रमी र स्वावलम्बी तुल्याउने, उनीहरूको सिर्जनात्मक प्रवृत्तिको विकास गरिदिने र राष्ट्रभाषा, संस्कृति, साहित्य आदिको संरक्षण र संबर्द्धन गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

यी लक्ष्य अनुरूपका विद्यार्थीहरू तयार गर्नका लागि विद्यार्थीहरूको क्षमता र स्तर अनुकूलका उपयुक्त पाठ्य–पुस्तकहरूको नितान्त आवश्यकता पर्दछ । पाठ्य–क्रमको सफलता पाठ्य–पुस्तकमा नै आधारित भएकोले पाठ्य–पुस्तकहरूलाई सकभर अपेक्षित ढङ्गको बनाउन खोजिएको छ ।

श्री ५ को सरकारको शिक्षानीति अनुकूल र वैज्ञानिक ढङ्गबाट प्राथमिक कक्षाका बालकहरूका लागि पाठ्य–पुस्तकहरू तयार गर्ने अभिप्रायले स्थापना भएको जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाट हाल श्री ५ को सरकारको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, २०२८ अनुसार माध्यमिक तहसम्मका पाठ्य–पुस्तकहरू तयार गराइने व्यवस्था भएको छ । प्रमुख विषयका सबै पाठ्य–पुस्तकहरू लेखाउने र छपाउने, यी पाठ्य–पुस्तक तथा अन्य शिक्षण सामग्रीहरू नेपाल अधिराज्यका सम्पूर्ण शिक्षण संस्थाहरूमा वितरण गर्ने र पाठ्य–पुस्तकहरूका उन्नतिका लागि अनुसन्धान कार्यलाई प्रोत्साहन गर्दै लैजाने यस केन्द्रका मुख्य उद्देश्यहरू हुन् । यही उद्देश्यानुरूप यो पुस्तक लेख्ने काम भएको हो ।

यो पुस्तक श्री भगवानरत्न तुलाधरले लेख्नु भएको हो ।

यस पुस्तकलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने काममा शिक्षाविद्हरूको सल्लाह र सुझाउको हार्दिक स्वागत यस केन्द्र गर्दछ ।

श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र

विषय – सूची

खण्ड–एक
हाम्रो संविधान

	पृष्ठ
१. हाम्रो संविधानका प्रमुख विशेषताहरू	३
२. नागरिकता	९
३. निर्वाचन आयोग	१३
४. लोकसेवा आयोग	१७
५. महालेखा परिक्षक	२१

खण्ड–दुइ
राजनैतिक–पक्ष

१. राजा र राजमुकुट	२७
२. श्री ५ महेन्द्र र पञ्चायती प्रजातन्त्र	३१
३. निर्दलीय पञ्चायती प्रजातन्त्र	३६
४. पञ्चायती प्रजातन्त्र र शोषणरहित समाज	४०
५. विकेन्द्रीकरण	४३

खण्ड–तीन
आर्थिक–पक्ष

१. नेपालको अर्थतन्त्रका प्रमुख विशेषता	५१
२. योजनाबद्ध अर्थतन्त्र	५६
३. चौथो योजना २०२७ – ३२	६१
४. शोषणरहित समाज	६७
५. घरेलु उद्योग	७३
६. ठूला उद्योग	७९

खण्ड–चार
सामाजिक–पक्ष

१. नयाँ मुलुकी ऐन	८६

खण्ड-एक

हाम्रो संविधान

हाम्रो संविधानका प्रमुख विशेषताहरू

कुनै पनि आधुनिक राज्यको निम्ति संविधानको आवश्यकता हुन्छ । सरकार र जनता दुवैले समानरूपले पालन गर्ने राज्यको मूल कानून संविधान हो । हाम्रो देशमा प्रजातन्त्र प्रादुर्भाव भएपछि संविधानअनुसार शासन सञ्चालन गर्ने प्रथा चल्यो । त्यस बखतमा हुकुमी शासन थियो । स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रले २०१९ साल पुस १ गते हाम्रो पञ्चायत संविधान जारी गरिबक्स्यो । हरेक संविधानमा आफ्नो देशको परिस्थितिअनुकूल विशेष व्यवस्थाहरू गरिएका हुन्छन् । तसर्थ हाम्रो संविधानमा पञ्चायती व्यवस्थाका आधारभूत कुराहरू उल्लेख भएका छन् । ती विशेषताहरू तल बयान गरिएका छन् ।

१. हाम्रो संविधान राज-प्रदत्त संविधान हो

नेपाल र नेपालीका संरक्षक श्री ५ सम्पूर्ण शक्तिको स्रोत होइबक्सन्छ । हाम्रो ऐतिहासिक परम्परा, रीति एवं कानूनअनुसार संविधान जारी गर्ने सर्वाधिकार श्री ५ मा निहित छ । देशको परिस्थिति तथा वातावरणअनुसार समय–समयमा संविधानहरू श्री ५ बाट जारी गरिबक्सन्छ । स्वर्गीय श्री ५ त्रिभुवनले "अन्तरिम शासन विधान २००७" प्रदान गरिबक्सेको थियो । त्यसपछि "नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५" स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रले जारी गरिबक्सेको थियो । तर संसदीय प्रणालीको उक्त संविधान नेपालको परिस्थिति प्रतिकूल भयो । तसर्थ मौसूफले माटो सुहाउँदो पञ्चायती संविधान जारी गरिबक्स्यो । यसरी हाम्रो संविधान श्री ५ बाट जारी गरिबक्सेको राज-प्रदत्त संविधान हो ।

२. संविधान मूल कानून हो

हाम्रो संविधान लिखित संविधान हो । यसमा ९७ धारा र ६ ओटा अनुसूचीहरू छन् । पूरा संविधानलाई २० भागमा विभाजन गरिएको छ । यो संविधान नेपालको मूल कानून हो । तसर्थ संविधानमा लेखिएका कुराहरूसँग बाझिने अरू कानूनहरू स्वतः रद्द हुन्छन् । नयाँ कानूनहरू संविधानमा लेखिएका कुराको अधीनमा रही बनाउनु पर्दछ ।

३. हाम्रो संविधानमा प्रस्तावनाको विशेष महत्व छ

प्रस्तावना संविधानको प्रवेशद्वार हो । संविधानदाताले आफ्नो उद्देश्य, मनसाय, लक्ष्य इत्यादि प्रस्तावनामा प्रकट गरेको हुन्छ । हाम्रो संविधानको प्रस्तावना यस बाहेक अरू कुराले पनि विशेष महत्वपूर्ण छ । महान् राजनीतिज्ञ श्री ५ महेन्द्रले विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तमा आधारित दलविहीन प्रजातान्त्रिक सिद्धान्त प्रतिपादन गरी हाम्रो

प्रस्तावनालाई एक राजनैतिक दर्शनको रूपमा प्रस्तुत गरिबक्सेको छ । मौसूफको आफ्नो प्रजाप्रतिको अगाध स्नेह प्रस्तावनामा उल्लिखित "प्यारा प्रजा" भन्ने वाक्यांशले व्यक्त गर्दछ । पञ्चायती व्यवस्थाले मात्र नेपाल अधिराज्य र नेपाली जनताको सर्वोत्तम हित र समुन्नति संभव छ तथा त्यसको आधार लोक–सम्मतिअनुकूल शासन व्यवस्था हुने भन्ने कुरामा संविधानदाताको दृढ विश्वास रहेको कुरा प्रस्तावनाबाट ज्ञात हुन्छ ।

४. हाम्रो संविधानमा श्री ५ को सर्वोच्च स्थान

नेपालको सार्वभौमसत्ता श्री ५ मा निहित रहेको छ । कार्यकारिणी, व्यवस्थापिका र न्यायसम्बन्धी सबै अधिकार मौसूफमा निहित छन् । मन्त्री–परिषद्, राष्ट्रिय पञ्चायत र सर्वोच्च अदालतले प्रयोग गर्ने अधिकारहरू मौसूफबाट निःसृत हुन्छन् । यसरी हाम्रो संविधानअनुसार श्री ५ राज्य-प्रमुख र सरकार-प्रमुख दुवै होइबक्सन्छ । राजमुकुटको एकमात्र नेतृत्व देशको उज्ज्वल भविष्यको आधार हो । "राजा सबको साझा" भन्ने कथन हाम्रो देशमा व्याप्त छ । प्रजाको सुख नै राजाको सुख हो भन्ने सिद्धान्तमा हाम्रो राज्य-व्यवस्था आधारित छ ।

५. हाम्रो संविधान निर्दलीय प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित

नेपालमा संसदीय प्रणाली अफापसिध्द भयो । त्यतिमात्र होइन, राजनैतिक दलहरूको राष्ट्रघातक चालबाजीले गर्दा सर्वसाधारण जनता विचलित हुनथाले । त्यसकारण पञ्चायती संविधानले बहुमत होइन, सर्वमतलाई आधार मानेको छ। पञ्चायती व्यवस्था लोक–सम्मतिमा आधारित व्यवस्था हो । हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थामा राजनैतिक दलहरूको आवश्यकता छैन । राष्ट्रिय परम्परामा आधारित संपूर्ण जनताको क्रियाशील सहयोग पाउने व्यवस्थाले मात्र देश विकास सम्भव हुने भएकोले स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट पञ्चायती व्यवस्था ल्याइबक्सेको हो । तसर्थ हाम्रो संविधानले निर्दलीय प्रजातान्त्रिक सिध्दान्त अँगालेको छ ।

६. हाम्रो संविधानमा राजतन्त्रात्मक हिन्दू राज्यको घोषणा

नेपाल एक स्वतन्त्र, अविभाज्य र सार्वभौमसत्तासम्पन्न राज्य हो भनी संविधानमा घोषणा गरिएको छ । नेपाल कुनै समयमा पनि परतन्त्र थिएन । पुरुषार्थी राजा र बहादुर जनता सदैव आफ्नो स्वतन्त्रता कायम राख्न सफल भएका छन् । राजतन्त्र नै हाम्रो परम्परादेखि चलिआएको शासन-प्रणाली हो । अति प्रतापी प्रजावत्सल राजाहरू हाम्रो मुलुकका विभूति हुन् । हाम्रो संविधानमा नेपाललाई "हिन्दू-राज्य" भनी घोषणा गरिएको छ । विश्वमा एकमात्र हिन्दू-राज्य नेपाल हो । तर हाम्रो देशमा अरू धर्मावलम्बीहरूले पनि सनातन कालदेखि मानिआएको आफ्नो धर्म पालन गर्न पाउँदछन् । अतः हाम्रो देश हिन्दू-राज्य भए तापनि धर्मनिरपेक्षताको गुणले परिपूर्ण छ । नेपालमा

परापूर्व कालदेखि धार्मिक सहिष्णुता रहँदै आएको छ। यो परम्परा आजसम्म विद्यमान छ। यसरी हाम्रो परम्परागत रीति र गौरवलाई संविधानमा विधिवत् घोषणा गरिएको छ।

७. हाम्रो संविधानमा जनताको मौलिक कर्तव्य र हकको सुरक्षा

हाम्रो संविधानमा स्वतन्त्रता, समानता र अरू सबै प्रमुख हकहरू अन्य प्रजातान्त्रिक संविधानमा सरह प्रदान गरिएका छन्। ती हकहरू प्रयोग गर्न बाधा दिन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ। मौलिक हक हनन भएमा त्यसको संरक्षण गर्न सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दिन पाउने संवैधानिक व्यवस्था छ। साथै नागरिकहरूका कर्तव्यहरू पनि तोकिएका छन्। राष्ट्रप्रति आस्था राख्नु र राज्यप्रति वफादार रहनु हाम्रा मौलिक कर्तव्यहरू हुन्। यिनीहरूको अभावमा अधिकारको उपयोग संभव हुँदैन। यसरी हाम्रो संविधानमा सबै नागरिकलाई कर्तव्यनिष्ठ बनाउने व्यवस्था छ। त्यस्तै सबै नागरिकका मौलिक हकहरू पनि सुरक्षित गरिएका छन्।

८. हाम्रो संविधानअनुसार मन्त्री-परिषद्को श्री ५ प्रति उत्तरदायित्व

श्री ५ मा संपूर्ण कार्यकारिणी अधिकार निहित छ। कार्यकारिणीका काममा श्री ५ लाई सहायता दिन एक मन्त्री-परिषद् रहन्छ। मन्त्री–परिषद्का सदस्यहरू राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूमध्येबाट श्री ५ ले नियुक्त गरिबक्सन्छ। समय-समयमा श्री ५ बाट बक्सेको निर्देशन तथा आदेशअन्तर्गत रही मुलुकको सामान्य प्रशासनको काम मन्त्री-परिषद्ले गर्दछ। श्री ५ ले मौसूफको कार्यकारणी अधिकार मन्त्री-परिषद्-मार्फत् प्रयोग गरिबक्सने व्यवस्था छ।

मन्त्री-परिषद् श्री ५ को वा श्री ५ ले हुकुम बक्सेमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन हुन्छ। मुलुकको प्रशासन–कार्यमा मन्त्री-परिषद् जिम्मेदार हुन्छ। सो मन्त्री-परिषद् श्री ५ प्रति पूर्ण उत्तरदायी हुन्छ।

९. हाम्रो संविधानअनुसार राष्ट्रिय पञ्चायत एकमात्र व्यवस्थापिका हो

पञ्चायती व्यवस्थामा चार तहका पञ्चायतहरू छन्। तीमध्ये सबैभन्दा माथिल्लो तह राष्ट्रिय पञ्चायतको हो। राष्ट्रिय पञ्चायत मुलुकको एकमात्र व्यवस्थापिका हो। राष्ट्रिय पञ्चायत एक सदनीय व्यवस्थापिका हो। हरेक दुइ–दुइ वर्षमा एक–तिहाई सदस्यहरूको पदावधि सकिन्छ र रिक्त स्थानको निमित्त नयाँ निर्वाचन गरिन्छ। तर सम्पूर्ण राष्ट्रिय पञ्चायत नै रिक्त कहिल्यै हुँदैन। तसर्थ यसलाई स्थायी व्यवस्थापिका भनिन्छ। राष्ट्रका प्रमुख समस्या, ऐन तथा कानूनमाथि यहाँ विचार, छलफल र निर्णय गरिन्छ। श्री ५ को सरकार वा राष्ट्रिय पञ्चायतका सदस्यहरूद्वारा विधेयकहरू स्वीकृतिको

निम्ति राष्ट्रिय पञ्चायतमा प्रस्तुत गरिन्छ । राष्ट्रिय पञ्चायतबाट पारित भएका विधेयक-हरूमा श्री ५ बाट स्वीकृति बक्सेपछि ऐन बन्दछ । विधेयकमा सदस्यहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक छलफल गर्दछन् । राष्ट्रिय पञ्चायतको बैठकसम्बन्धी कार्यवाही गोप्य हुन्छ । श्री ५ बाट ऐन–कानून जारी गरिबक्सँदा सामान्यतः राष्ट्रिय पञ्चायतको सल्लाह र सम्मति लिइबक्सन्छ । यसरी राष्ट्रिय पञ्चायतलाई विधि निर्माण गर्ने पूर्ण अधिकार प्राप्त छ ।

१०. हाम्रो संविधानमा राजसभाको व्यवस्था

श्री ५ लाई राजकाजसम्बन्धी काममा राय–सल्लाह दिन एक राजसभा रहने व्यवस्था छ । राजसभाको प्रमुख काम राजगद्दीको उत्तराधिकारीको सम्बन्धमा घोषणा गर्नु हो । यसमा प्रधानमन्त्री, मूल पुरोहित, बडा गुरुज्यू इत्यादि व्यक्ति पदेन सदस्य हुन्छन् । विशिष्ट काम गरेका ख्यातिप्राप्त केही व्यक्तिहरूलाई पनि श्री ५ बाट सदस्य मनोनीत गरिबक्सने व्यवस्था छ । देशका विशिष्ट बुद्धिमान् र अनुभवी व्यक्तिहरू रहेको राज-सभाको सल्लाह महत्वपूर्ण हुन्छ । संविधानमा उल्लिखित खास–खास कुरामा श्री ५ ले राजसभासँग परामर्श गरिबक्सन्छ । त्यसबाहेक अन्य कुराहरूमा पनि राजसभासँग परामर्श गर्न सकिबक्सन्छ । राजसभाको राय-सल्लाह मान्न श्री ५ बाध्य होइबक्सन्न ।

११. हाम्रो संविधानमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था

सर्वोच्च अदालत नेपालको सबभन्दा माथिल्लो तहको अदालत हो । सर्वोच्च अदालतका प्रधान न्यायाधीशहरू श्री ५ बाट नियुक्त गरिबक्सन्छ । यसमाथि राष्ट्रिय पञ्चायत वा मन्त्री-परिषद्को कुनै नियन्त्रण हुँदैन । यो स्वतन्त्र न्यायपालिका हो । हाम्रो संविधानअनुसार जनताका मौलिक हकहरूको रक्षा गर्नु यसको एक प्रमुख काम हो । सर्वोच्च अदालतलाई शुरू तहको मुद्दा हेर्ने, पुनरावेदन सुन्ने इत्यादि अधिकार प्राप्त छ ।

१२. हाम्रो संविधानमा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त

प्रत्येक तहको शासनमा जन–प्रतिनिधिहरूलाई शरीक गराई देशको प्रतिभा र साधनलाई बढी भन्दा बढी परिचालन गर्ने पञ्चायती व्यवस्थाको लक्ष्य हो । यसै-अनुरूप विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई हाम्रो संविधानमा एक अङ्गको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । गाउँलेको समस्या गाउँलेद्वारा नै समाधान गरी विकासको मूल फुटाउने हाम्रो लक्ष्य-अनुसार विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अपनाइएको छ ।

१३. हाम्रो संविधानमा निर्देशक सिद्धान्तहरूको उल्लेख

पञ्चायती व्यवस्था नेपालीहरूको चौतर्फी विकास गर्ने व्यवस्था हो । साथै वर्तमान पञ्चायती व्यवस्था नौलो व्यवस्था पनि हो । यस व्यवस्थाको आदर्श, उद्देश्य र लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न अपनाइने मार्गहरूको दिग्दर्शन "पञ्चायत प्रणालीका निर्देशक सिद्धान्त"मा

गरिएको छ । यस भागमा लेखिएका कुराहरू सामान्य मार्ग–दर्शन मात्र हुन् । विकासोन्मुख देशमा यस्तो मार्ग-दर्शन आवश्यक मानिएको छ । पञ्चायती व्यवस्थाको उद्देश्य प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण, गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गरी जनकल्याणको अभिवृद्धि गर्नु हो । यो उद्देश्य प्राप्त गर्न सामान्य राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक लक्ष्यहरू यस भागमा उल्लेख गरिएका छन् । यी निर्देशक सिद्धान्तहरू व्यवहारमा ल्याउनु श्री ५ को सरकारको कर्तव्य हो । भूमिसुधार ऐन, नयाँ मुलुकी ऐन इत्यादि यिनै सिद्धान्तको प्रभावका परिणामहरू हुन् ।

१४. हाम्रो संविधानमा वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरूलाई मान्यता

हाम्रो संविधानमा वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरू गठन गर्ने व्यवस्था छ । यी सङ्गठनहरूले विभिन्न वर्ग र व्यवसायको हितमा सामञ्जस्य ल्याउँदछन् । यी सङ्गठनहरूले आ-आफ्नो वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । राष्ट्रिय पञ्चायतमा यी सङ्गठनहरूले प्रति–निधिहरू पठाउँदछन् । वर्ग–समन्वयको आधारमा शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने लक्ष्यअनुरूप पञ्चायती व्यवस्थाले हाम्रो संविधानमा यस्ता सङ्गठनहरूलाई संवैधानिक मान्यता दिएको छ । वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरू कायम गर्ने व्यवस्था हाम्रो संविधानको विशेषता हो ।

१५. हाम्रो संविधानमा संशोधन गर्ने प्रणाली

संविधान संशोधन गर्ने प्रणाली पनि यस संविधानमा उल्लेख भएको छ । संविधानमा समयानुकूल संशोधनहरू हुनु वाञ्छनीय छ । संविधान अपरिवर्तनशील भयो भने समयअनुसार शासन व्यवस्था चल्न सक्तैन । तसर्थ हाम्रो संविधान परि–वर्तनशील छ । श्री ५ बाट संशोधन गर्न उचित ठानिबक्सेको बखत विशेष समितिको सभा बोलाइबक्सन्छ । त्यस विशेष समितिमा राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्देशक समिति र राजसभाको स्थायी समितिका सदस्यहरू हुन्छन् । श्री ५ बाट उक्त समितिसँग परामर्श गर्दा दुइतिहाई बहुमतको समर्थन प्राप्त भएपछि शाही घोषणाद्वारा हाम्रो संविधानमा संशोधन हुनसक्तछ । यसरी समय र आवश्यकताअनुकूल परिवर्तन ल्याउने व्यवस्था हाम्रो संविधानमा गरिएको छ ।

अभ्यास

१. "हाम्रो संविधानमा पञ्चायती व्यवस्थाका आधारभूत कुराहरू उल्लेख भएका छन् " व्याख्या गर्नुहोस् ।

अथवा

हाम्रो संविधानका प्रमुख विशेषताहरूमध्ये कुनै तीन ओटाको उपयुक्त उदाहरण सहित व्याख्या गर्नुहोस् ।

२. हाम्रो संविधानका विशेषताहरूमध्ये तलका कुनै चार ओटाको वर्णन गर्नुहोस्—
(१) राज–प्रदत्त संविधान (२) हाम्रो संविधान मूल कानून हो (३) श्री ५ को सर्वोच्च स्थान (४) प्रस्तावनाको विशेष महत्व (५) निर्देशक सिद्धान्तको उल्लेख (६) वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरूलाई मान्यता ।

३. हाम्रो संविधानका प्रमुख विशेषताहरू के के हुन् ? कुनै छः ओटाको छोटकरीमा बयान गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस्:–

(क) हाम्रो संविधानमा श्री ५ को स्थान सर्वोच्च छ, किन भने–
[ ] कार्यकारणी, व्यवस्थापिका र न्याय-सम्बन्धी सबै अधिकार मौसूफमा निहित छन् ।
[ ] नेपालको सार्वभौमसत्ता श्री ५ मा निहित छ ।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तरहरू ठीक छन् ।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तरहरू ठीक छैनन् ।

(ख) हाम्रो संविधानका विशेषताहरूमध्ये एक प्रमुख विशेषता –
[ ] राज–प्रदत्त संविधान हुनु हो ।
[ ] संविधान २०१९ सालमा जारी हुनु हो ।
[ ] पूरा संविधान २० भागमा विभाजन हुनु हो ।
[ ] संविधानमा ९७ धाराहरू हुनु हो ।

५. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस् –

(क) हाम्रो संविधानमा . . . . . ओटा अनुसूचीहरू छन् ।
[(१) २० धाराहरू र ४ (२) ९७ धाराहरू र ६
(३) ६ धाराहरू र ९७ (४) १५ धाराहरू र ५]

(ख) स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रले . . . . . गते हाम्रो पञ्चायती संविधान जारी गरिबक्स्यो ।
[(१) २०१९ साल पुस १ (२) २०१७ साल पुस १
(३) २००७ साल फागुन ७ (४) २०२० साल माघ १]

(ग) श्री ५ लाई राजकाजसम्बन्धी काममा राय–सल्लाह दिन एक . . . . . रहनेछ ।
[(१) मन्त्री-परिषद् (२) राजसभा (३)न्यायपालिका (४) राष्ट्रिय पञ्चायत]

(घ) हाम्रो देशमा अरू धर्मावलम्बीहरूले पनि सनातन कालदेखि चलिआएको आफ्नो धर्म पालन गर्न पाउँदछन् । अतः हाम्रो देश हिन्दू राज्य भए तापनि . . . . . गुणले परिपूर्ण छ ।
[(१) धार्मिक (२) हिन्दू धर्मको (३) नेपाली धर्मको (४) धर्मनिरपेक्षताको]

नागरिकता

प्राचीन कालमा नगर–निवासीलाई नागरिक भध्थे । त्यसबखत नगर–राज्यहरूको चलन थियो । प्राचीन ग्रीस, रोम इत्यादि नगर–राज्यहरूका उदाहरण हुन् । नगर-भित्रका बासिन्दाहरूमध्ये पनि सीमित व्यक्तिलाईमात्र नागरिक भनिन्थ्यो । विदेशी तथा दास इत्यादिलाई नागरिकताबाट वञ्चित गरिएको थियो । तर कालान्तरमा धेरै परिवर्तन भयो । वैज्ञानिक उपलब्धि, सामूहिक सुरक्षाको भावना इत्यादि कारणहरूले गर्दा नगर–राज्यहरू विलीन भए तथा राष्ट्र–राज्यहरू स्थापित भए । नगर–निवासीलाई मात्र नागरिक भन्ने विचारधारामा पनि साथसाथै परिवर्तन भयो ।

आधुनिक परिभाषाअनुसार कुनै राज्यको सीमानाभित्र नगर, गाउँ जहाँसुकै बस्ने बासिन्दा पनि त्यस राज्यको नागरिक मानिन्छ । धनी, गरीब, स्त्री, पुरुष, कालो, गोरो जुनसुकै वर्णको व्यक्ति पनि नागरिकताबाट वञ्चित हुँदैन । नागरिक नै कुनै पनि देशको मेरुदण्ड हो ।

१. नागरिकताका सामान्य शर्तहरू

नागरिकता शब्दले नागरिकको आफ्नो राज्यसँगको सम्बन्ध बोध गराउँदछ । हामी नेपालका नागरिक हौं, तसर्थ हाम्रो नागरिकता नपाली हो । हामी अरू कुनै देशको नागरिक भयौं भने नेपालको नागरिकता छोड्नुपर्छ । नागरिकको आफ्नो राज्यसँगको सम्बन्ध साधारणतः तीन शर्तहरूमा आधारित हुन्छन्:–

(क) नागरिकता आफ्नो राज्यप्रतिको भक्ति–भावना र आस्था हो । हामीलाई नेपालको विरुद्ध कुनै कुरा भन्यो भने चित्त दुख्तछ, किनभने हामी नेपालका नागरिक हौं । हाम्रो संविधानअनुसार नागरिकहरूका मुख्य दुइ कर्तव्यहरू हुन्छन् । ती हुन्, राज्य-प्रति आस्था राख्नु र राष्ट्रप्रति बफादार हुनु । तसर्थ नागरिकता एक प्रकारको नैतिक उत्तरदायित्व हो । आफ्नो देशको भलो सोच्नु र काम गर्नु प्रत्येक सच्चा नागरिकको कर्तव्य हो ।

(ख) आफ्नो राज्यको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक कार्यकलापमा भाग लिन पाउने अधिकार नागरिकता हो । नागरिकलाई आफ्नो देशको सम्पूर्ण राजनैतिक अधिकार प्राप्त हुन्छ । अनागरिक र नागरिक छुट्याउने कसी पनि यही हो ।

(ग) नागरिकता राज्यको सदस्यता हो । कुनै राज्यको सीमानाभित्रको स्थायी बासिन्दा साधारणतः त्यस राज्यको नागरिक हुन्छ । केही समय बाहिरी मुलुकमा बसे ता-पनि नागरिकको आफ्नो देशसँग सम्बन्ध कायम नै रहन्छ । सदस्यको नाताले नागरिकले आफ्नो राज्यको कानून पालन गर्दछ । यसरी सच्चा नागरिकले देशलाई खाँचो परेको बखत ज्यू–ज्यान दिन पनि कम्मर कस्नुपर्दछ ।

२. नेपालको संविधानमा नागरिकताको किसिम

हाम्रो संविधानको भाग २ मा नागरिकताको बारेमा लेखिएको छ । नेपालमा जन्म भएको मानिस र नेपाली नागरिकको सन्तान नेपालको जन्मसिद्ध नागरिक हुन्छ । नेपाली नागरिकको विदेशमा जन्मेको सन्तानको जन्म–रजिस्ट्रेशन यस देशको शाही राजदूतावास वा कानूनले तोकिएको अन्य कुनै कार्यालयमा १ वर्षभित्र गराइएको हुनुपर्दछ। त्यसरी रजिस्ट्रेशन गरिएको व्यक्ति पनि नेपालको जन्मसिद्ध नागरिक हुनेछ। विदेशी मुलुकको, जस्तै चीन, भारत इत्यादिको नागरिकले पनि नेपालको नागरिकता लिन सक्तछ । यस्तो किसिमको नागरिकतालाई अङ्गीकृत नागरिकता भनिन्छ । यसरी नागरिकता जन्मसिद्ध वा अङ्गीकृत दुइ किसिमका हुन सक्तछन् ।

३. संविधान प्रारम्भको समयको नागरिकता

हाम्रो संविधान प्रारम्भ हुँदा (अर्थात् २०१९ साल पुस १ गते) नेपालमा स्थायी वासस्थान भएको देहायको प्रत्येक व्यक्ति नेपालको नागरिक ठहर्दछ –

(क) जो नेपालमा जन्मेको हो।

(ख) जसका आमा–बाबुमध्ये एकजना नेपालमा जन्मेको हो ।

(ग) नेपालको नागरिकसँग वैवाहिक सम्बन्ध भएकी स्वास्नी मानिस।

(घ) नेपालको कानूनबमोजिम जसले नागरिकताको प्रमाण–पत्र लिइसकेको छ।

माथि लेखिएका व्यक्तिहरू हाम्रो संविधानको धारा ७ अनुसार नेपालका नागरिक ठहरिन्छन् ।

४. नागरिकता–प्राप्ति

अरू देशमा जन्मेको वा अरू देशको नागरिकले नेपालको नागरिकता लिन सक्तछ । त्यसको निम्ति देहायमा लेखिएका शर्तहरू पूरा गरेको हुनुपर्दछ। त्यसको निमित्त दरखास्त परेपछि नागरिकता दिने वा नदिने अधिकार श्री ५ को सरकारमा सुरक्षित रहन्छ ।

(१) नेपालको राष्ट्रभाषा लेख्न र बोल्न जानेको हुनुपर्दछ।

(२) जीवन–निर्वाहको साधन अर्थात् खान–लाउन पुग्ने कमाइ भएको हुनुपर्दछ।

(३) आफ्नो पहिलेको नागरिकता छोड्ने कारवाई रीतपूर्वक चलाएको हुनुपर्दछ।

(४) नेपाली उत्पत्तिको व्यक्ति (अर्थात् आमा वा बाबु नेपाली भएमा) २ वर्ष र अरू भएमा १२ वर्ष नेपालमा बसोबास गरेको हुनुपर्दछ।

(५) असल चालचलन भएको हुनुपर्दछ।

(६) प्रचलित कानूनबमोजिम नागरिकता दिन बाधा नपर्ने हुनुपर्दछ वा नेपालमा नागरिकता दिन बाधा नपर्ने विदेशी मुलुकको नागरिक हुनुपर्दछ।

(७) नेपाली नागरिकसँग रीतपूर्वक विवाह गर्ने विदेशी स्वास्नीमानिस भएमा।

(८) तर विज्ञान, कला, दर्शन, साहित्य र विश्व–शान्तिको निम्ति विशिष्ट योगदान दिएको मानिसको हकमा उपर्युक्त प्रतिबन्ध लाग्ने छैन ।

५. नागरिकता–समाप्ति

नागरिकहरूलाई नागरिकताबाट वञ्चित गर्न पनि सकिन्छ। जन्मसिद्ध वा अङ्गीकृत नागरिक दुवैले देशको विरुद्ध निम्नलिखित काम गरेमा श्री ५ को सरकारको आदेशबाट उनीहरूलाई नेपालको नागरिकताबाट वञ्चित गर्न सकिन्छ ।

(१) नेपालको विरुद्ध हातहतियार उठाएमा वा उठाउने कुचेष्टा गरेमा वा राज्यको विरुद्ध कुनै अपराध गरेमा ।

(२) लडाइँको समयमा वा अरू सङ्कटकालीन अवस्थामा राज्यको सेवा नगरेमा वा गर्न नखोजेमा ।

(३) नेपालको विरुद्ध कुनै शत्रु–राज्यको कुनै प्रकारबाट सहायता गरेमा ।

६. नागरिकता–त्याग

अरू देशको नागरिक हुन स्वेच्छाले चाहेमा नेपालको नागरिकले त्यस देशको नागरिकता लिन सक्तछ। तर त्यसो गर्न श्री ५ को सरकारमा दरखास्त दिएर नेपालको नागरिकता त्याग गर्नुपर्दछ ।

७. नागरिकता–लोप

आफ्नो इच्छाले विदेशी मुलुकको नागरिकता प्राप्त गर्ने मानिसको नेपाली नागरिकता लोप हुन्छ । एकैजना मानिस दुइ देशको नागरिक हुन पाउँदैन। तर वंश र जन्मको नाताले कुनै मानिस नेपालको र अरू विदेशी मुलुकको समेत नागरिक हुन सक्तछ। त्यस्तो मानिसले १६ वर्ष उमेर पुगेको ५ वर्षपछि कुनै एक मुलुकको नागरिकता रोज्नुपर्दछ। त्यसरी नागरिकता रोजेन भने त्यस्तो मानिसको नेपाली नागरिकता स्वतः लोप भएर जान्छ ।

अभ्यास

१. नागरिकताको परिभाषा गर्नुहोस् र नागरिकताका सामान्य शर्तहरू के–के हुन्, लेख्नुहोस् ।

२. के कस्तो काम गरेमा नागरिकताबाट वञ्चित गरिन्छ ? नागरिकताबाट वञ्चित हुनु र नागरिकता लोप हुनुमा के फरक छ, स्पष्ट लेख्नुहोस् ।

३. विदेशीहरूले नेपालको नागरिकता पाउन के–के शर्त पूरा गर्नुपर्छ ?

वा

संविधान प्रारम्भको समयमा कस्ता व्यक्तिहरू नेपालको नागरिक ठहर्छन्, लेख्नुहोस् ।

४. ठीक उत्तरको अगाडि यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :–

(क) नागरिकता दुइ प्रकारका हुन्छन् :–

[ ] स्वदेशी र विदेशी ।

[ ] नेपाली र परदेशी ।

[ ] साधारण र असाधारण ।

[ ] जन्मसिद्ध र अङ्गीकृत

(ख) नागरिकहरूलाई श्री ५ को सरकारले नागरिकताबाट वञ्चित गर्न सक्तछ, यदि –

[ ] नेपाल छोडी बाहिर गएमा ।

[ ] नेपालको विरुद्ध हात–हतियार उठाएमा ।

[ ] माथिका दुवै भनाइ ठीक छन् ।

[ ] उपर्यक्त कुनै पनि उत्तर ठीक छैन ।

५. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस् :–

(क) विदेशी नागरिकले नेपालको नागरिकता लिन १२ वर्ष नेपालमा बसोबास गरेको हुनुपर्छ । [ ]

(ख) संविधान प्रारम्भ हुँदाको समयमा नेपालको नागरिकसँग कुनै किसिमको वैवाहिक सम्बन्ध भएकी स्वास्नीमानिस नेपालको नागरिक हुन्छे । [ ]

(ग) आफ्नो राज्यको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक कार्यकलापमा भाग लिन पाउने अधिकार नागरिकता होइन । [ ]

(घ) विदेशी नागरिकले श्री ५ को सरकारमा निवेदन दिएर नागरिकता प्राप्त गर्न सक्तछ । यस्तो किसिमको नागरिकतालाई जन्मसिद्ध नागरिकता भनिन्छ । [ ]

निर्वाचन आयोग

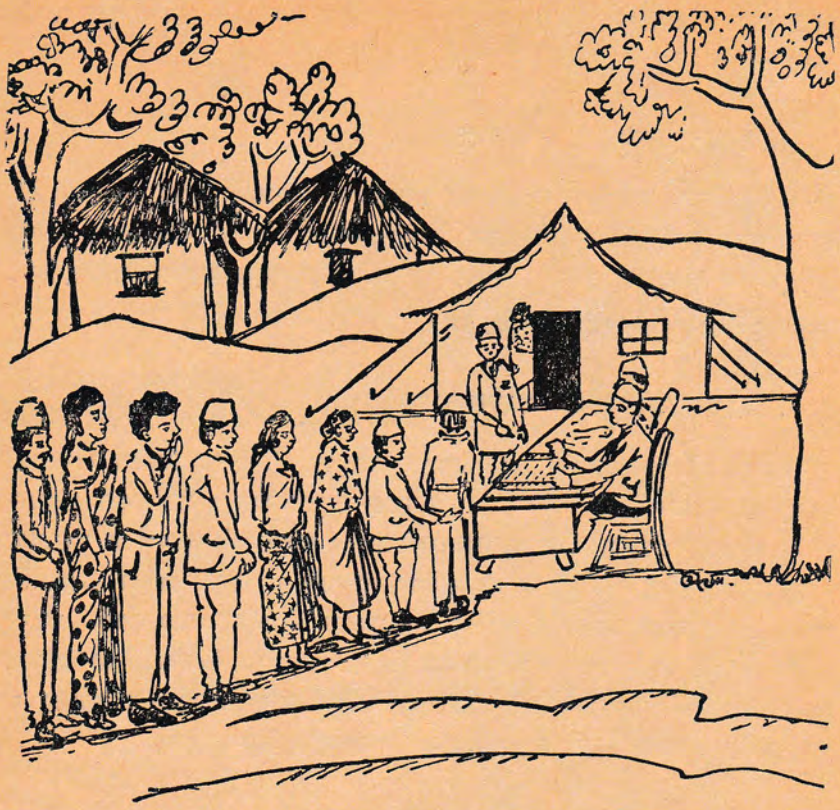

हाम्रो पञ्चायती व्यवस्था लोक–सम्मतिमा आधारित व्यवस्था भएकोले यसमा जन-प्रतिनिधित्वको ठूलो महत्व छ । देश, समाज र सर्वसाधारण जनताको हितका निम्ति मरिमेट्न सक्ने योग्य मानिसलाई आफ्नो प्रतिनिधि छानेर पठाउने कार्यलाई निर्वाचन भनिन्छ। निष्पक्ष निर्वाचनद्वारा मात्र वास्तविक जनप्रतिनिधित्व हुन सक्तछ। तसर्थ निर्वाचन निष्पक्ष र स्वतन्त्ररूपले सम्पन्न गर्ने कामको निम्ति निर्वाचन आयोग गठन गरिएको छ। हाम्रो संविधानको भाग १३ (क) मा निर्वाचन आयोगको व्यवस्था भएको छ। पञ्चायतका विभिन्न तह, वर्गीय सङ्गठन र व्यावसायिक सङ्गठनहरूको निर्वाचन यस आयोगबाट सम्पन्न गरिन्छ ।

१. निर्वाचन आयोगको गठन

निर्वाचन आयोगमा १ जना प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र आवश्यक सङ्ख्यामा अन्य निर्वाचन आयुक्तहरू रहन्छन्। निजहरूको नियुक्ति श्री ५-बाट गरिबक्सन्छ। प्रमुख

निर्वाचन आयुक्त वा निर्वाचन आयुक्तलाई नियुक्ति श्री ५ बाट चाहिबक्सेमा राजसभाका सदस्यहरूसँग परामर्श गरिबक्सन्छ। निर्वाचन आयोगमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्तको अतिरिक्त अन्य निर्वाचन आयुक्तहरू पनि नियुक्त भएमा प्रमुख निर्वाचन आयुक्त अध्यक्ष हुन्छन्।

२. निर्वाचन आयुक्तको पदावधि

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त र निर्वाचन आयुक्तहरूको पदावधि बहाल भएको मितिले ६ वर्षसम्म रहन्छ। सो अवधि समाप्त भएपछि श्री ५ बाट फेरि नियुक्त गरिबक्सेमा तिनीहरू सो पदमा बहाल रहन सक्तछन्। निर्वाचन आयुक्तहरूलाई पारिश्रमिक, बिदा, सवारी–सुविधा इत्यादि प्रदान गरिएका छन्।

३. निर्वाचन आयुक्तको पदरिक्तता

प्रमुख निर्वाचन आयुक्त वा निर्वाचन आयुक्त श्री ५ मा लिखित राजीनामा चढाएर मौसूफबाट स्वीकृति बक्सेपछि आफ्नो पदबाट हट्नसक्नेछन्। कार्यक्षमताको अभाव वा खराब आचरणले गर्दा निज आफ्नो पदको कर्तव्य पालन गर्न असमर्थ छ भन्ने कुरा राजसभासँग परामर्श गर्दा श्री ५ मा लागेमा मौसूफले सो कुरा सर्वोच्च अदालतको रायको निम्ति पठाइबक्सनेछ। सर्वोच्च अदालतबाट निर्वाचन आयुक्तमाथि लागेको आरोप ठीक छ भनी ठहर प्रतिवेदन श्री ५ मा चढाएमा निजलाई श्री ५ बाट बर्खास्त गर्न सकिबक्सनेछ। तर त्यसरी आरोप लागेका प्रमुख निर्वाचन आयुक्त वा निर्वाचन आयुक्तलाई आफ्नो सफाइ पेश गर्न मनासिब माफिकको समय दिइन्छ।

४. निर्वाचन आयोगको कर्तव्य र अधिकार

हाम्रो संविधान र कानूनबमोजिम सम्पन्न हुने देहायका निर्वाचन सुचारुरूपले सञ्चालन गर्नु निर्वाचन आयोगको एक प्रमुख काम हो :–

१. अञ्चल सभाबाट राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यताको निम्ति हुने निर्वाचन, अञ्चल सभाका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन, जिल्ला पञ्चायत, नगर र गाउँ पञ्चायत इत्यादिको सदस्यता र पदाधिकारीहरूको निर्वाचन।

२. सबै वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरू, जस्तै महिला सङ्गठन, भूतपूर्व सैनिक सङ्गठन, किसान सङ्गठन, मजदूर सङ्गठन र युवक सङ्गठनका सबै तहका पदाधिकारीहरूको र उक्त सङ्गठनबाट राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यताको निम्ति हुने निर्वाचन।

३. स्नातकमध्येबाट राष्ट्रिय पञ्चायतको सदस्यताको निम्ति हुने निर्वाचन।

उपर्युक्त निर्वाचनहरू सम्पन्न गर्न मतदाताहरूको नामावली प्रकाशित गर्ने, उम्मेदवारहरूको नाम दर्ता गर्ने र नाम फिर्ता लिने समय तोक्ने, मतदानस्थलको

प्रबन्ध गर्ने निर्वाचन सम्पन्न भैसकेपछि परिणाम घोषणा गर्ने काम निर्वाचन आयोगले गर्दछ । निर्वाचन सम्पन्न गर्न निर्वाचन अधिकृत र अन्य आवश्यक कर्मचारीहरू खटाउने काम यसले गर्दछ । यसरी निर्वाचन आयोगको काम निर्वाचनको रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशन गर्नु हो ।

निर्वाचन निष्पक्ष एवं स्वच्छ वातावरणमा सम्पन्न गर्नको निमित्त निर्वाचन आयोगलाई अधिकारहरू पनि दिइएका छन् । मतदान केन्द्रमा शान्ति भङ्ग गर्नेहरूलाई ऐन बमोजिम रू० २५०।– सम्म जरिवाना गर्ने अधिकार निर्वाचन आयोगमा निहित छ । साथै निष्पक्ष तरीकाले निर्वाचन सम्पन्न गर्न बाधा दिनेहरूमाथि कानूनी कारवाई पनि गर्न सक्तछ । निर्वाचनसम्बन्धी मुद्दाहरू हेर्न गठन हुने विशेष अदालतको र त्यसका सदस्यहरूको नियुक्ति निर्वाचन आयोगको सिफारिशमा गरिन्छ ।

अभ्यास

१. निर्वाचन आयोगको महत्व र आवश्यकताबारे छोटकरीमा लेख्नुहोस् ।

२. निर्वाचन आयोगका कर्तव्य र अधिकार के–के हुन् ? लेख्नुहोस् ।

३. निर्वाचन आयोगको गठन कसरी हुन्छ ? निर्वाचन आयुक्तहरूको पद कसरी रिक्त हुन्छ ? प्रष्ट लेख्नुहोस् ।

४. तलका दुइ समूहहरूको सुहाउँदो जोडा बनाउनुहोस् :–

(क) .....निर्वाचन आयोगको काम हो ।	(१) निर्वाचन आयुक्तहरूको नियुक्ति
(ख) .....श्री ५ बाट गरिबक्सन्छ ।	(२) निर्वाचनको रेखदेख, नियन्त्रण र निर्देशन गर्नु
(ग) .....निर्वाचन आयोगले कानूनी कार्यवाही गर्न सक्तछ ।	(३) निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्नु
(घ) .....निर्वाचन आयोगको व्यवस्था भएको छ ।	(४) निर्वाचन आयुक्तहरूको बर्खास्ती
	(५) निष्पक्ष तरीकाले निर्वाचन सम्पन्न गर्न बाधा दिनेहरू माथि
	(६) हाम्रो संविधानको भाग १३(क)मा

५. ठीक उत्तरमा यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :–

(क) निर्वाचन आयोगको काम निर्वाचन सुचारुरूपले सञ्चालन गर्नु हो, तसर्थ निर्वाचन आयोगले –

[ ] मतदाताहरूको नामावली प्रकाशित गर्दछ।

[ ] उम्मेदवारहरूको नाम दर्ता गर्दछ ।

[ ] निर्वाचन परिणाम घोषणा गर्दछ ।

[ ] उपर्युक्त सबै कामहरू गर्दछ ।

(ख) निर्वाचन आयोगका सदस्यहरू आफ्नो पदबाट अवकाश प्राप्त गरेपछि सोही पदमा नियुक्ति पाउन–

[ ] ग्राह्य हुनेछन् ।

[ ] ग्राह्य हुने छैनन् ।

[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।

[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

लोकसेवा आयोग

पञ्चायती प्रजातन्त्रमा निष्पक्ष छानबीनद्वारा योग्यताको आधारमा सरकारी र सार्वजनिक सेवामा नियुक्ति पाउने अधिकार हामीले पाएका छौं । देशको विकास गर्ने र सुव्यवस्था कायम गर्ने काममा सरकारी कर्मचारीहरूको ठूलो हात हुन्छ । यस्तो जिम्मेदारीपूर्ण काम गर्ने कर्मचारीहरूको नियुक्ति नाता–गोताको साइनोको आधारमा हुनु-हुँदैन । चाकरीको भरमा अयोग्य मानिसलाई नियुक्ति गर्‍यो भने देशलाई ठूलो हानि हुन जान्छ । उपर्युक्त दुवै कारणहरूले गर्दा श्री ५ को सरकारका विभिन्न सेवाका निम्ति आवश्यक कर्मचारीहरू निष्पक्ष तरीकाबाट योग्यताको आधारमा नियुक्ति दिने काम व्यवस्थित गर्न हाम्रो संविधानको भाग १३ मा लोकसेवा आयोगको व्यवस्था भएको छ । यो एक स्वतन्त्र संवैधानिक निकाय हो । प्रशासनलाई जन–शक्तिको मुख्य स्रोत बनाई सही दिशामा लैजाने श्री ५ को सदिच्छा पूरा गर्न यस आयोगको काम कर्तव्य महत्वपूर्ण छ ।

१. लोकसेवा आयोगको गठन

लोकसेवा आयोगमा १ जना अध्यक्ष र श्री ५ बाट तोकिबक्सेजति सङ्ख्यामा अन्य सदस्यहरू रहन्छन् । निजहरूलाई श्री ५ बाट नियुक्त गरिबक्सन्छ । सो नियुक्ति दिन श्री ५ ले चाहिबक्सेमा राजसभाका सदस्यहरूसँग परामर्श गरिबक्सन्छ । लोकसेवा आयोगमा कम्तीमा तीन खण्डको एक खण्ड सदस्यहरू सो पदमा नियुक्ति पाउनुभन्दा ठीक ५ वर्ष अघिसम्म सरकारी सेवामा बहाल नरहेका व्यक्तिहरू हुनेछन् ।

२. अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदावधि

लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष र अन्य सदस्यहरूको पदावधि नियुक्ति पाएको मितिदेखि ६ वर्षसम्म हुनेछ । अवधि समाप्त भएपछि निजलाई श्री ५ बाट पुनः नियुक्त गरिबक्सेमा सो पदमा बहाल रहनसक्तछ । तर लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भैसकेको व्यक्ति सो पदबाट अवकाश पाएपछि अन्य सरकारी सेवामा नियुक्ति पाउनको निम्ति ग्राह्य हुँदैन । निजहरूको निम्ति यो एउटा बन्देज रहन्छ । पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई पारिश्रमिक, भत्ता र अन्य सुविधाहरू प्रदान गरिन्छन् । सेवाका अन्य शर्तहरू ऐनद्वारा निर्धारित गरिए बमोजिम हुन्छन् ।

३. अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदरिक्तता

लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य श्री ५ मा लिखित राजीनामा चढाएर मौसूफबाट स्वीकृति बक्सेपछि पदबाट हट्न सक्नेछ । यस बाहेक निजलाई श्री ५ बाट

कार्यभार मुक्त गर्न सकिबक्सन्छ । कार्यक्षमताको अभावले वा खराब आचरणले गर्दा निज आफ्नो पदको कर्तव्य पालन गर्न असमर्थ छ भन्ने कुरा राजसभाका सदस्यहरूसँग परामर्श गर्दा श्री ५ मा लागेमा मौसूफबाट सो कुरा सर्वोच्च अदालतको रायको निम्ति पठाइ-बक्सन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट निजमाथि लागेको आरोप ठीक छ भनी ठहर प्रतिवेदन चढाएमा श्री ५ बाट निजलाई कार्यभार मुक्त गर्न सकिबक्सन्छ । तर त्यस्तो आरोप लागेका सदस्यहरूलाई आफ्नो सफाइ दिन मनासिब माफिकको मौका दिइन्छ ।

४. लोकसेवा आयोगको कर्तव्य र अधिकार

लोकसेवा आयोगको मुख्य काम श्री ५ को सरकारको निजामती सेवासम्बन्धी शर्तहरू, नयाँ भर्ना, बढुवा, सरुवा इत्यादि तथा उम्मेदवारको उपयुक्ततावारे परामर्श दिनु हो । निजामती सेवा वा पद भन्नाले सैनिक सेवा, प्रहरी कर्मचारी र श्री ५ बाट निजामती पद होइन भनी आदेशद्वारा तोकिबक्सेको पद बाहेक अन्य सबै पद वा सेवा मानिन्छ । तसर्थ ती सेवा वा पदलाई छोडी, प्रशासन सेवा, प्राविधिक सेवा, एकाउन्ट सेवा इत्यादिमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ । साथै श्री ५ को सरकारको स्वामित्व भएको सङ्गठित संस्थाको कानूनद्वारा निर्धारित सेवा वा पदको विषयमा नियुक्तिको अधिकारीले लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ । न्याय सेवामा नियुक्तिका निमित्त पनि लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ ।

जुनसुकै सरकारी सेवा वा पदको विषयमा श्री ५ बाट लोकसेवा आयोगको परामर्श लिन सकिबक्सन्छ ।

देहायका विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछः–

(क) निजामती सेवाका शर्त सम्बन्धी कानूनको विषयमा;

(ख) निजामती सेवा वा पदमा नियुक्ति र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा ;

(ग) स्थायी निजामती सेवा वा पदमा नयाँ भर्नाद्वारा स्थायी नियुक्ति गर्दा वा त्यस्तो पदमा ६ महीनाभन्दा बढी समयको लागि अस्थायी नियुक्ति गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा;

(घ) कुनै एक प्रकारको निजामती सेवाबाट अर्को प्रकारको निजामती सेवामा वा अन्य सरकारी सेवाबाट निजामती सेवामा सरुवा वा बढुवा गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा;

(ङ) राजपत्राङ्कित निजामती कर्मचारीलाई दिइने विभागीय सजायको विषयमा; तर उपर्युक्त कुराले न्यायसेवा आयोगको अधिकार र कर्तव्यका विषयमा केही प्रतिकूल असर पार्ने हुनुहुँदैन ।

(च) सामान्यतः अस्थायी निजामती पदलाई लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु नपर्ने अवस्थाको मानिन्छ । तर त्यस्तो पदबाट लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्ने अवस्थाको पदमा स्थायी सरुवा वा बढुवा गर्दा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ ।

हाम्रो संविधानअनुसार निजामती पदमा लोकसेवा आयोगको परामर्शबिना नयाँ भर्नाद्वारा स्थायी नियुक्ति भएको कुनै पनि व्यक्तिले निवृत्तिभरण पाउन सक्ने छैन । लोकसेवा आयोगको परामर्शबिना भर्ना हुने कर्मचारीको निम्ति यो ठूलो बन्देज हो ।

लोकसेवा आयोगले उम्मेदवारको उपयुक्तता जाँच्न देहायका कुनै तरीका अपनाउन सक्तछ :–

क. सार्वजनिक खुला प्रतियोगिताको लिखित परीक्षा
ख. सार्वजनिक खुला प्रतियोगिताको प्रयोगात्मक परीक्षा
ग. छानबीन
घ. अन्तर्वार्ता

लोकसेवा आयोग एक संवैधानिक निकाय हो । प्रत्येक वर्ष लोकसेवा आयोगले आफूले गरेको कामको प्रतिवेदन श्री ५ मा चढाउनुपर्दछ । मौसूफबाट त्यस्तो प्रतिवेदन राष्ट्रिय पञ्चायतमा पेश गर्न लगाइबक्सन्छ । लोकसेवा आयोगको परामर्श स्वीकार नगरिएको कुनै कुरा भए त्यसको कारण समेत खोलिएको ज्ञापन–पत्र पनि प्रतिवेदनको साथै राष्ट्रिय पञ्चायतमा पेश गर्न लगाइबक्सन्छ ।

अभ्यास

१. के कस्तो विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ ? लेख्नुहोस् ।

२. "लोकसेवा आयोगको काम-कर्तव्य महत्वपूर्ण छ" स्पष्ट पार्नुहोस् ।

अथवा

पञ्चायती प्रजातन्त्रमा लोकसेवा आयोग किन महत्वपूर्ण छ र यसको गठन कसरी हुन्छ ? लेख्नुहोस् ।

३. लोकसेवा आयोगले उम्मेदवारको उपयुक्तता जाँच्न के कस्ता तरीकाहरू अपनाउँछ ? यसका मुख्य–मुख्य कामहरू वर्णन गर्नुहोस् ।

४. ठीक उत्तरको अगाडि खाली कोठामा यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस्:–

(क) हाम्रो संविधानअनुसार निजामती पदमा लोकसेवा आयोगको परामर्शबिना नयाँ भर्नाद्वारा स्थायी नियुक्ति पाएको कुनै पनि व्यक्तिले –

[ ] निवृत्तिभरण पाउनसक्ने छैन।
[ ] भ्रमणभत्ता पाउन सक्ने छैन।
[ ] बढुवा हुन पाउने छैन।
[ ] सरुवा हुन पाउने छैन।

(ख) लोकसेवा आयोगले उम्मेदवारको उपयुक्तता जाँच्न –

[ ] सामाजिक परीक्षा गर्दछ।
[ ] आर्थिक परीक्षा गर्दछ।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन्।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तरहरू ठीक छैनन्।

५. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (×) दिनुहोस्।

(क) लोकसेवा आयोगमा कम्तीमा तीन खण्डको दुइ खण्ड सदस्यहरू सो पदमा नियुक्ति पाउनुभन्दा ठीक ५ वर्ष अघिसम्म सरकारी सेवामा बहाल नरहेका व्यक्तिहरू हुनेछन्। [ ]

(ख) निजामती पद वा सेवा भन्नाले सैनिक सेवा, प्रहरी कर्मचारी र श्री ५ बाट निजामती पद होइन भनी आदेशद्वारा तोकिबक्सेको पद बाहेक अन्य सबै पद वा सेवा मानिनेछ। [ ]

(ग) लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य भैसकेको व्यक्ति सो पदबाट हटेपछि अन्य सरकारी सेवामा नियुक्त हुनको निम्ति योग्य हुनेछ। [ ]

(घ) राजपत्राङ्कित निजामती कर्मचारीहरूलाई दिइने विभागीय सजायको विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्दछ। [ ]

2566

महालेखा परीक्षक

विकास कार्य, प्रशासन व्यवस्था, राज्य सञ्चालनको लागि आवश्यक कार्यालयहरू, जस्तै– सर्वोच्च अदालत, निर्वाचन आयोग इत्यादि सञ्चालन गर्न अन्य कुराको साथसाथै धन पनि आवश्यक हुन्छ । प्रत्येक वर्ष ती कार्यालयहरू वा योजनाहरूलाई आवश्यक रकम राष्ट्रिय धनबाट बेहोरिन्छ । हाम्रो संविधानअनुसार श्री ५ को सरकारले विनियोजन ऐन राष्ट्रिय पञ्चायतमा वर्षेनि पारित गराई ती रकमहरू खर्च गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ। त्यस्ता रकमहरू जुन कामको निम्ति भनी छुट्याइएको छ त्यही काममा खर्च गरियो, गरिएन भन्ने कुरा जाँच्नु आवश्यक छ । त्यसको अतिरिक्त कसैले राष्ट्रिय धनको दुरुपयोग, हिनामिना पनि गर्न सक्तछ । यी सबै कुरा जाँची करदाता जनताको प्रतिनिधिहरूलाई जानकारी गराउन हाम्रो संविधानको भाग १२ मा महालेखा परीक्षकको व्यवस्था भएको छ। महालेखा परीक्षक संवैधानिक अङ्ग हो। यसले हिसाब-किताब जाँच गरी रूजु, बेरूजु भएको सूचना दिएपछि हर–हिसाब अन्तिमरूपमा तय भएको मानिन्छ । तसर्थ महालेखा परीक्षकको उत्तरदायित्व अति महत्वपूर्ण छ ।

१. महालेखा परीक्षकको नियुक्ति

महालेखा परीक्षकको नियुक्ति श्री ५ बाट गरिबक्सन्छ । निजल ाईनियुक्त गर्न श्री ५ बाट चाहिबक्सेमा राजसभाका सदस्यहरूसँग परामर्श गरिबक्सन्छ । राजसभाका सदस्यहरूको परामर्श मान्ने–नमान्ने अधिकार श्री ५ मा निहित रहन्छ ।

२. महालेखा परीक्षकको पदावधि

महालेखा परीक्षकको पदावधि नियुक्ति पाएको मितिले ६ वर्षसम्म रहन्छ । सो अवधिपछि श्री ५ ले चाहिबक्सेमा फेरि निजलाई नियुक्त गरिबक्सन्छ । तर महालेखा परीक्षक भैसकेको व्यक्ति सो पदबाट हटेपछि अन्य सरकारी सेवामा नियुक्ति पाउनको निम्ति ग्राह्य हुँदैन । महालेखा परीक्षकको निम्ति यो एउटा बन्देज रहन्छ। आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजलाई पारिश्रमिक, भत्ता, बिदा, सवारीसुविधा इत्यादि प्रदान गरिन्छन् ।

३. महालेखा परीक्षकको पदरिक्तता

माहालेखा परीक्षक श्री ५ मा राजीनामा चढाएर मौसूफबाट स्वीकृति बक्सेपछि आफ्नो पदबाट हट्न सक्तछ। यस बाहेक निजलाई श्री ५ बाट पदमुक्त गर्न सकिबक्सन्छ। राष्ट्रिय पञ्चायतले महालेखा परीक्षक खराब आचरण वा कार्यक्षमताको अभावले गर्दा पदको कर्तव्य र काम गर्न असमर्थ छ भनी श्री ५ मा सम्बोधन चढाउन पाउँदछ ।

श्री ५ ले सो कुरा जाँचबुझ गर्न सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुनसक्ने योग्यता भएका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको आयोग गठन गरिबक्सन्छ । त्यस आयोगले महालेखा परीक्षकउपर लागेको अभियोग ठीक छ भन्ने ठहर प्रतिवेदन चढाएमा श्री ५ बाट निजलाई बरखास्त गरिबक्सन्छ । तर त्यस्तो आरोप लागेको महालेखा परीक्षकलाई आफ्नो सफाइ दिनको निम्ति मनासिब माफिकको समय दिइन्छ । यसरी महालेखा परीक्षकको पद निजको राजीनामा वा बर्खास्तीबाट रिक्त हुन सक्तछ ।

४. महालेखा परीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार

महालेखा परीक्षकको प्रमुख काम लेखा परीक्षण गर्नु हो। यसले सर्वोच्च अदालत, राष्ट्रिय पञ्चायत, राजसभा, लोकसेवा आयोग, निर्वाचन आयोगको कार्यालय लगायत सबै सरकारी विभाग, अड्डा, अदालतहरूको आय–व्ययको वार्षिक लेखा परीक्षण गर्दछ। यसको अतिरिक्त श्री ५ को सरकारको स्वामित्व भएको सङ्गठित संस्थाको लेखा कानून-द्वारा निर्धारित तरीकाले महालेखा परीक्षकबाट परीक्षण हुन्छ ।

सबै सरकारी विभाग, अड्डा र अदालतको लेखा महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षण सम्बन्धी ऐनका अधीनमा रही तोकेको ढाँचामा राख्नुपर्छ । ढाँचा नतोकिएसम्म साविक बमोजिमको ढाँचा नै कायम रहन सक्तछ । तसर्थ महालेखा परीक्षकले लेखा राख्ने ढाँचाको पनि सम्बन्धित कार्यालयहरूलाई निर्देशन दिनुपर्दछ ।

महालेखा परीक्षकले जाँच्ने लेखासँग सम्बन्धित अरू काम कानूनद्वारा निर्धारित भएबमोजिम हुन्छन्। निजले सम्बन्धित कानूनद्वारा प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्न सक्दछ। महालेखा परीक्षक र निजका सहायकहरूलाई लेखासम्बन्धी सबै कागजपत्र जुनसुकै बखतमा हेर्न पाउने अधिकार हुन्छ ।

लेखा परीक्षण गर्दा महालेखा परीक्षकले खास गरी देहायका कुराहरू केलाएर हेर्ने गर्दछन् :–

(क) विनियोजन ऐन बमोजिम विभिन्न शीर्षकहरूअन्तर्गत सबै खर्च गर्न स्वीकृत भएका रकमहरू सोही शीर्षकअन्तर्गत सोही प्रयोजनको निमित्त खर्च गरिएको छ, छैन ।

(ख) खर्च गर्न स्वीकृत भएको रकमभन्दा बढी खर्च भएको छ, छैन ।

(ग) खर्च गर्न स्वीकृत भएको शीर्षकअन्तर्गत खर्च भएका कलमहरू विनियो–जन ऐनमा तोकिएको अवधिभित्र सोही ऐन वा बजेटमा स्वीकृत भएबमोजिम छ, छैन ।

(घ) खर्च गर्दा दुरुपयोग हुन नपाउने गरी पर्याप्त आर्थिक व्यवस्था गरिएको छ, छैन, आर्थिक नियम तथा नियन्त्रण पर्याप्त छ, छैन र ती कुराहरूको अनु-सरण गरिएको छ, छैन ।

(ङ) राजस्व तथा अरू समस्त आमदानी, उज्राती, धरौटी समेतको लेखा ठीक छ वा छैन र मूल्याङ्कन गर्ने, असूल तहसिल गर्ने र लेखा राख्ने तरीकाहरूको सम्बन्धमा सुप्रबन्ध र पर्याप्त नियमहरू छन्, छैनन्; भए तिनीहरूको पालन गरिएको छ, छैन ।

(च) सरकारी ऋण, डिपोजिट, पेश्की, उज्राती तथा ब्याज र ऋण निवारण कोषको लेखा वा ब्याज र ऋण विमोचनको निमित्त परसारिएका रकम ब्याज र ऋण विमोचन गरिएका रकमहरूको लेखा र श्री ५ को सरकारको निर्णयानुसार गरिएको खरीद – बिक्री, औद्योगिक तथा व्यावसायिक सेवाका कामहरूको आमदानी – खर्चको लेखा, जिन्सी, नगदीको मौज्दात तथा आर्थिक व्यवहारको निमित्त पर्याप्त व्यवस्था र नियमहरू छन्, छैनन्; भए तिनीहरूको पालन गरिएको छ, छैन ।

(छ) सरकारी भण्डार, गोदाम र तहबीलको मौज्दात ठीक छ, छैन ।

उपर्युक्त बमोजिम लेखा परीक्षण गर्दा केही बेरूजु भएको वा रकम हिनामिना इत्यादि भएको देखिएमा महालेखा परीक्षकले ऐन बमोजिम तुरुन्त कारवाई किनारा गर्न सक्नेछ । कुनै पनि कार्यालयमा महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षण गर्न पाउँदछन् । महालेखा परीक्षकले खोजेको हिसाब – किताब पेश गर्नु सबै कार्यालयको कर्तव्य हुन्छ । श्री ५ को सरकारको स्वामित्व भएको कुनै पनि सङ्गठित संस्था वा कार्यालयहरूमा अरू लेखा परीक्षकहरू (अडिटर)ले लेखा परीक्षण गरेको भए तापनि अन्तिम लेखा परीक्षण गरी श्री ५ महाराजाधिराजमा प्रतिवेदन चढाउने कर्तव्य र अधिकार महालेखा परीक्षकको हुन्छ । प्रत्येक वर्ष महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षण गर्दा देखिएका त्रुटिहरूको कैफियत जनाई श्री ५ मा प्रतिवेदन चढाउनुपर्दछ । तर तत्कालै कारवाही गर्नु पर्ने चल – अचल राष्ट्रिय धनको हानि – नोक्सानी भएको देखिएमा तत्सम्बन्धमा निजले जुनसुकै बेलामा पनि श्री ५ मा प्रतिवेदन चढाउन सक्तछ । श्री ५ ले महालेखा परीक्षकले पेश गरेको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रिय पञ्चायतमा जानकारी र छलफलको निमित्त पेश गर्न लगाइबक्सन्छ ।

अभ्यास

१. महालेखा परीक्षक किन महत्वपूर्ण छ ? यसका मुख्य कामहरू के–के हुन् ? लेख्नुहोस् ।
२. महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षण गर्दा खास गरी के–कस्तो कुरा केलाएर हेर्दछन् ? छोटकरीमा लेख्नुहोस् ।
३. "महालेखा परीक्षकको उत्तरदायित्व अति महत्वपूर्ण छ ।" यस कथनलाई महालेखा परीक्षकको काम-कर्तव्यको दृष्टान्त दिई व्याख्या गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस् :–

(क) श्री ५ को सरकारको स्वामित्व भएको सङ्गठित संस्थाको लेखा कानूनद्वारा निर्धारित तरीकाले महालेखा परीक्षकबाट परीक्षण हुन्छ। [ ]

(ख) लेखा परीक्षण गर्दा केही बेरूजु भएको वा रकम हिनामिना भएको देखिएमा महालेखा परीक्षकले ऐन बमोजिम तुरुन्त कारवाई किनारा गर्न सक्तछ। [ ]

(ग) महालेखा परीक्षक र निजका सहायकहरूलाई लेखासम्बन्धी सबै कागज–पत्र जुनसुकै बखत हेर्न पाउने अधिकार छैन। [ ]

(घ) प्रत्येक वर्ष महालेखा परीक्षकले लेखा परीक्षण गर्दा देखिएका त्रुटिहरूको कैफियत जनाई श्री ५ मा प्रतिवेदन चढाउनुपर्दछ। तर तत्कालै कारवाई गर्नुपर्ने चल–अचल राष्ट्रिय धनको हानि–नोक्सानी भएको देखिएमा तत्सम्बन्धमा निजले जुनसुकै बेलामा पनि श्री ५ मा प्रतिवेदन चढाउन पाउँदछ। [ ]

५. खाली ठाउँमा कोठभित्रमध्ये का उपयुक्त कुरा भर्नुहोस् :–

(क) ..... महालेखा परीक्षक खराब आचरण वा कार्यक्षमताको अभावले गर्दा पदको कर्तव्य र काम गर्न असमर्थ छ भन्ने सम्बोधन श्री ५ मा चढाउन पाउँदछ।
[(१) लोकसेवा आयोगले (२) प्रहरी प्रमुखले (३) राष्ट्रिय पञ्चायतले (४) मन्त्री–परिषद्ले]

(ख) हाम्रो संविधानअनुसार श्री ५ को सरकारले ..... राष्ट्रिय पञ्चायतमा बर्षेनि पारित गराई रकमहरू खर्च गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ।
[(१) लेखापरीक्षण ऐन (२) विनियोजन ऐन (३) मुलुकी ऐन (४) कानून]

(ग) महालेखा परीक्षकको पदावधि नियुक्ति पाएको मितिले ..... सम्म रहन्छ।
[(१) ४ वर्ष (२) ५ वर्ष (३) ६ वर्ष (४) श्री ५ ले चाहिबक्से]

(घ) महालेखा परीक्षकको पद निजको राजीनामा वा ..... रिक्त हुन सक्तछ।
[(१) बढुवाबाट (२) सरुवाबाट (३) बिरामीबाट (४) बर्खास्तीबाट]

खण्ड—दुइ

राजनैतिक पक्ष

राजा र राजमुकुट

एक समय यस्तो थियो जब विश्वका सबै मुलुकहरूमा राजाले राज्य गर्दथे। कालान्तरमा परिवर्तन हुँदै गए। कुनै-कुनै मुलुकमा राजालाई राष्ट्रिय सम्मानको रूपमा स्थापना गरी जन–प्रतिनिधिहरूले शासन गर्ने चलन निस्क्यो। यस्तो शासनप्रणाली बेलायतमा छ। विकासको मूल फुटाउने र देशवासीको शान्ति सुरक्षाको राम्रो प्रबन्ध गर्ने राजाहरूको सम्मान बढ्दै गयो। राजाको सबल नेतृत्वमा ठूला–ठूला उपलब्धि हासिल गर्ने धेरै मुलुकहरू एशियामा छन्। तीमध्येकै हाम्रो देश पनि एक हो। हाम्रो देशमा राजतन्त्रको संरक्षणमा प्रजातन्त्रको विकास प्राचीन समयदेखि हुँदै आएको छ। हामीले प्राप्त गरेको यो ठूलो उपलब्धि हो।

१. राजा र राजमुकुटमा भेद

राजतन्त्रात्मक शासन–पद्धतिमा राजालाई दुइ रूपमा सम्मान गरिन्छ। एक गद्दीनशीन व्यक्तिको रूपमा र दोस्रो संस्थाको रूपमा।

साधारणतः गद्दीनशीन राजाले पहिरिबक्सने श्रीपेचलाई राजमुकुट भनिन्छ। राजनीतिशास्त्रअनुसार राजमुकुट राज्यको सर्वोच्च शासन–शक्तिको चिह्न हो। राजकाज चलाउने एकमात्र अधिकार राजमुकुटबाट निःसृत हुन्छ। तसर्थ शासनारूढ राजाको स्वर्गारोहण भएपछि राजगद्दीका उत्तराधिकारीले राजमुकुट पहिरिबक्सन्छ। राजमुकुट पहिरिबक्सेपछि मात्र नयाँ राजालाई शासन गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ। राजा मरणशील शरीर भएको व्यक्ति हो। तसर्थ राजाको स्वर्गारोहण हुन्छ, तर राजमुकुट अमर र स्थायी रहन्छ। राजा र राजमुकुटमा यही फरक छ।

हाम्रो राजतन्त्र हिन्दू परंपरामा आधारित छ। राजमुकुटलाई शासन शक्तिको सर्वोच्च स्रोतको रूपमा मानिन्छ। श्री ५ बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहका वंशज, आर्य संस्कृतिका अनुयायी, हिन्दू धर्मावलम्बी गद्दीनशीन महाराजाधिराजलाई श्री ५ भन्ने शब्दले व्यक्त गरिन्छ। राजमुकुट पहिरिबक्सी श्री ५ बाट नेपालमा शासन गरिबक्सन्छ। नेपालको सार्वभौमसत्ता मौसूफमा नै निहित छ।

२. श्री ५ को अधिकार

राजमुकुट पहिरिबक्सने बडामहाराजा पृथ्वीनारायण शाहका वंशज श्री ५ राज्य–प्रमुख र सरकार–प्रमुख दुवै होइबक्सन्छ।

हाम्रो संविधानको धारा २० अनुसार नेपालको सार्वभौमसत्ता श्री ५ मा निहित छ। तसर्थ मौसूफमा राजकाजको सबै शक्ति निहित छ। सरकारका तीनै अङ्ग, अर्थात् कार्यकारिणी, व्यवस्थापिका र न्यायसम्बन्धी सबै अधिकार मौसूफबाट निःसृत हुन्छन्।

सरकार–प्रमुख श्री ५ महाराजाधिराज होइबक्सन्छ। कार्यकारिणीसम्बन्धी सबै काम मौसूफको निर्देशनबमोजिम मन्त्री–परिषद्ले गर्दछ। मन्त्री–परिषद् र मन्त्रीहरू श्री ५ प्रति उत्तरदायी हुन्छन्।

श्री ५ राज्य–प्रमुख पनि होइबक्सन्छ। कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्याय-पालिकासम्बन्धी सबै अधिकार मौसूफबाट निःसृत हुन्छन्। राष्ट्रिय पञ्चायतमा पारित भएको विधेयक श्री ५ बाट स्वीकृत भएपछि मात्र कानून बन्दछ। विधेयकमा स्वीकृति बक्सने नबक्सने सबै अधिकार मौसूफमा निहित हुन्छ। सर्वोच्च अदालतको न्याय दिने अधिकार पनि श्री ५ बाट निःसृत हुन्छ। सर्वोच्च अदालत वा कुनै अदालतले तोकेको दण्ड, जरिवानालाई श्री ५ ले माफी, मुल्तबी, परिवर्तन वा कम गर्न सकिबक्सन्छ।

हाम्रो संविधानको धारा ८१ अनुसार सङ्कटकालीन अवस्था घोषणा गर्ने अधिकार मौसूफमा निहित छ। बाहिरबाट आक्रमण वा देशभित्र उपद्रव हुन लागेको छ भन्ने कुरा श्री ५ मा लागेमा मौसूफले सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा गरिबक्सछ। सङ्कटकालीन अवस्था छैन भन्ने कुरा श्री ५ लाई महसूस नभएसम्म सो घोषणा जारी रहन सक्तछ।

हाम्रो संविधानको धारा ९० अनुसार श्री ५ मा अवशिष्ट अधिकार पनि निहित छ। संविधानमा लेखिएदेखि बाहेक अन्य सबै अधिकार मौसूफमा रहन्छन्। संविधानको संशोधन श्री ५ को शाही घोषणाबाट हुन्छ।

श्री ५ शाही सेनाको परमाधिपति होइबक्सन्छ। उपाधि, सम्मान र विभूषण प्रदान गर्ने अधिकार मौसूफमा निहित छ। राज्य–प्रमुखको हैसियतले शाही राजदूतहरू मौसूफले नियुक्त गरिबक्सन्छ। अन्य देशका राजदूतहरूले मौसूफको जुनाफमा प्रमाणपत्र पेश गर्दछन्। अदालतमा मौसूफको विरुद्ध मुद्दा चलाउन पाइँदैन।

३. श्री ५ को महत्वपूर्ण भूमिका

श्री ५ हरूले नेपालको रक्षा र उत्थानको निम्ति गरिबक्सेको योगदान महत्वपूर्ण छ। श्री ५ सधैं प्रजावत्सल हुने र प्रजा सधैं राजभक्त रहने हाम्रो देशको परम्परा हो। यहाँ श्री ५ र प्रजाको बीचमा कुनै मतभेद छैन। राष्ट्रको स्वतन्त्रता खतरामा परेको बेलामा राष्ट्रको रक्षा गर्न र शान्तिको बखत देशको विकास गर्न श्री ५ को नेतृत्वमा समस्त प्रजाले काम गर्ने हाम्रो परंपरा हो। तसर्थ श्री ५ हाम्रो राष्ट्रिय जीवनमा अभिन्न अङ्ग होइबक्सन्छ।

आजको गौरवमय नेपालको सृजना बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट भएको हो। मौसूफले स-साना राज्यहरूमा विभाजित नेपाललाई एक राष्ट्र बनाइबक्स्यो। साथै अनेक जाति तथा भाषा भएको नेपालमा सबैलाई समान संरक्षण प्रदान गरिबक्स्यो।

बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले यो राज्य "चार जात छत्तीस वर्णको फूलवारी" भनी दिव्य उपदेश बक्सेको थियो । यसरी हाम्रो एकताको प्रतीक एवं प्रेरणाको स्रोत राजमुकुट हो ।

हाम्रा कवि राजा श्री ५ महेन्द्रबाट –

"गर्छिन् पुकार आमा रोई कराई जोडले
होइन मेरो भन्छिन् सन्तान थरी थरीका,
कोही धनी असाध्ये, कोही गरीब मारने
सक्तीन देख्न भन्छिन्, सन्तान थरी थरीका ।"

भनी कविता लेखिबक्सी सबै नेपालीको समानतामाथि जोड दिइबक्सेको थियो । तसर्थ हाम्रो समानताको स्रोत पनि राजमुकुट नै हो ।

सम्वत् १९०३ सालमा जङ्गबहादुरले कोतपर्वको हत्या–काण्ड रचेर शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिए । त्यसपछि नेपालमा राणा परिवारको शासनको प्रारम्भ भयो । राणा परिवारको हुकुमी शासनबाट नेपाली जनतालाई श्री ५ त्रिभुवनले मुक्त गरिबक्स्यो । हाम्रो देश त्यही हो जहाँ राजाले प्रजातन्त्रको निम्ति क्रान्ति गरेका छन् । विश्वको आजसम्मको इतिहासमा यस्तो उदाहरण कहीं पाइँदैन । राजनैतिक दलहरूको अवाञ्छनीय चालबाजीबाट देशको रक्षा राजाले नै गरेका छन् । पञ्चायती प्रजातन्त्र बक्सेर श्री ५ महेन्द्रले नेपालीहरूको आफ्नो माटो सुहाउँदो प्रजातन्त्रको सपना साकार गरिबक्सेको हो ।

आर्थिक विकास नै मुख्य विकास हो । हाम्रो आर्थिक विकासको निम्ति श्री ५ को भूमिका महत्वपूर्ण छ । १०४ वर्षसम्म राणा शासकले कङ्गाल पारेको नेपाली-हरूको आर्थिक अवस्था शोचनीय थियो । तसर्थ "रोग, भोक र गरीबीले पीडित जनताप्रति मेरो जिम्मेदारी छ" भनी श्री ५ वीरेन्द्रले हुकुम बक्सेको छ । साथै विकासको मूल फुटाउने आह्वान पनि मौसूफबाट भएको छ ।

नेपालको सामाजिक जागरण, आर्थिक विकास, प्रजातन्त्रको विकास र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने काममा श्री ५ को भूमिका अति महत्वपूर्ण रहँदैआएको छ ।

अभ्यास

१. राजा र राजमुकुटको व्याख्या गर्नुहोस् ।
२. श्री ५ को महत्वपूर्ण भूमिकाहरू दृष्टान्तसहित वर्णन गर्नुहोस् ।
३. "विश्वका शक्तिशाली राष्ट्राध्यक्ष वा राजाहरूमध्ये हाम्रो श्री ५ पनि होइबक्सन्छ ।" यो भनाइ स्पष्ट पार्नुहोस् र श्री ५ को अधिकार र महत्व बारे बयान गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठिक उत्तरका निम्ति यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :–

(क) बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले यो राज्य "चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो" भन्ने दिव्य उपदेश बक्सेको थियो । सो दिव्य उपदेशले तलका मध्ये कुन कुराको सङ्केत गर्छ ?

[ ] हाम्रो एकताको प्रतीक राजमुकुट हो ।

[ ] हाम्रो स्वतन्त्रताको रक्षक श्री ५ होइबक्सन्छ ।

[ ] श्री ५ हाम्रो जन–जीवनको अभिन्न अङ्ग होइबक्सन्छ ।

[ ] राजमुकुट हाम्रो गौरव हो ।

(ख) राजतन्त्रात्मक शासन पद्धतिमा राजालाई दुइ रूपमा सम्मान गरिन्छ––

[ ] राजा र राज्यको रूपमा ।

[ ] गद्दीनशीन व्यक्ति र संस्थाको रूपमा ।

[ ] सत्ता र सरकारको रूपमा ।

[ ] राजमुकुट र राजदण्डको रूपमा ।

५ तलका दुइ समूहहरूको उपयुक्त जोडा मिलाएर सार्नुहोस् –

(क) हाम्रो देश त्यही हो .....

(ख) "रोग, भोक र गरीबीले पीडित जनता-प्रति मेरो जिम्मेदारी छ" भनी .....

(ग) पञ्चायती प्रजातन्त्र बक्सेर श्री ५ महेन्द्रले.....

(घ) श्री ५ सधैं प्रजावत्सल हुने र प्रजा सधैं राजभक्त रहने.....

(ङ) हाम्रो संविधानको धारा २० अनुसार नेपालको सार्वभौमसत्ता ....

१. श्री ५ मा निहित छ ।

२. श्री ५ पृथ्वी नारायण शाहले हुकुम बक्सेको थियो ।

३. जहाँ राजाले प्रजातन्त्रको निम्ति क्रान्ति गरेका छन् ।

४. श्री ५ वीरेन्द्रले हुकुम बक्सेको छ ।

५. देश नेपाल हो ।

६. नेपालीहरूको प्रजातन्त्रको सपना साकार गरिबक्स्यो ।

७. प्रजातन्त्रको रक्षा गरिबक्स्यो ।

८. श्री ५ महेन्द्रले हुकुम बक्सेको थियो ।

श्री ५ महेन्द्र र पञ्चायती प्रजातन्त्र

स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ त्रिभुवनले २००७ साल फागुन ७ गते नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गरिबक्स्यो । १९०३ सालदेखि राणा शासनको बन्धनमा परेका समस्त नेपाली मुक्त भए । तर प्रजातन्त्रको जग बसाली देशवासीहरूलाई सुखी बनाउने मौसूफको सङ्कल्प अपूरो रह्यो । २०११ साल फागुन ३० गते मौसूफको स्वर्गारोहण भयो। यसैले प्रजातन्त्रको विकास गर्ने अभिभारा श्री ५ महेन्द्रको काँधमा आइपर्‍यो। श्री ५ महेन्द्र अति ओजस्वी, प्रतिभाशाली र विचारवान् होइबक्सन्थ्यो। मौसूफले त्यस अपूरो कार्य सम्पन्न गर्ने निश्चय गरिबक्स्यो ।

१. श्री ५ महेन्द्रको राज्यारोहणको समयमा नेपालको अवस्था

श्री ५ महेन्द्रको राज्यारोहण २०११ साल चैत्र १ गते (मार्च १४ सन् १९५५) मा भयो । त्यस समयमा हाम्रो देशको परिस्थिति राजनैतिक अनिश्चिततले भरिपूर्ण थियो। प्रजातन्त्रको जग बसाल्नु बाँकी नै थियो। राणा शासनको बन्धनबाट मुक्त भएका जनताहरू आफ्नो सर्वाङ्गीण उन्नतिको आशामा बसेका थिए । तर राजनैतिक दलहरू नारा लगाउने, भाषण दिने र निजी स्वार्थ पूरा गर्ने दाउ–पेचमा व्यस्त थिए। देशको वास्तविक समस्याको समाधान गर्ने तिर कसैलाई वास्ता थिएन। राणा शासनको शोषण–नीतिबाट कङ्गाल भएको जनता गरीबको गरीबै थियो । अशिक्षा, गरीबी आदि हटाउने नारामात्र चल्यो, तर काम केही हुन सकेन । राजनैतिक अस्थिरताले गर्दा आर्थिक विकासमा बाधा परिरहेको थियो ।

२. प्रजातन्त्रको विकासको निम्ति श्री ५ महेन्द्रको प्रयास

अस्थिरताको परिस्थितिबाट देश र जनतालाई मुक्त गरी मार्ग–दर्शन गर्नु श्री ५ को अभिभारा थियो । राजनैतिक दलहरूलाई देशमा सुव्यवस्था कायम गर्न मन्त्रि-मण्डल गठन गर्न दिइबक्स्यो । २०१४ सालमा राजनैतिक दलहरूको संमेलन गरिबक्स्यो । तर कुनै पनि राजनैतिक दल यस काममा सफल हुन सकेन । अन्त्यमा आम निर्वाचनद्वारा जन–प्रतिनिधिहरूको हातमा शासन–व्यवस्था सुम्पेर अस्थिरताको वातावरण समाप्त गर्ने निर्णय गरिबक्स्यो । तसर्थ २०१५ साल फागुन ७ गते प्रथम आम निर्वाचनको तिथि तोकिबक्स्यो । संसदीय प्रणालीद्वारा देशविकास गर्ने मौसूफले गरिबक्सेको यो यौटा प्रयोग थियो ।

३. संसदीय सरकारको असफलता

आम निर्वाचनद्वारा संसदीय सरकार गठन भयो । श्री ५ बाट "नेपाल अधिराज्य-को संविधान २०१५" जारी गरिबक्स्यो । त्यस संविधान बमोजिम बहुमत प्राप्त नेपाली कांग्रेसको मन्त्रि–मण्डलले देश र जनताको हितको निम्ति काम गर्न सकेन । उक्त मन्त्रि-मण्डलले देशमा शान्ति–सुरक्षा कायम गर्न सकेन । ठाउँ–ठाउँमा हूलदङ्गा तथा विद्रोह मच्चिए । जनताको पीरमर्का जस्ताको तस्तै रह्यो । भ्रष्टाचार, नातावाद, कृपावाद बढ्न थाले । देशको उत्थान–कार्यलाई पन्छाएर दलको स्वार्थ पूरा गर्ने तर्खर भयो । देशको स्वतन्त्रता समेत गुम्ने खतरा पैदा भयो । यसरी संसदीय सरकारले सीधासादा नेपाली जनताको प्रजातान्त्रिक भावनालाई थिच्ने प्रयास गर्‍यो । आफ्ना प्यारा प्रजा र देशको भविष्यको बारेमा श्री ५ ले गंभीरतापूर्वक सोचिबक्स्यो ।

४. पञ्चायती प्रजातन्त्रको जन्म

दूरदर्शी श्री ५ महेन्द्रले संसदीयमन्त्रि-मण्डलका कुप्रयासहरू समयमै चाल पाइबक्स्यो । तसर्थ २०१७ साल पुस १ गते उक्त मन्त्रि–मण्डल र संसदीय प्रणाली भङ्ग गरिबक्स्यो । देशको संविधानअनुसार शासनभार मौसूफले ग्रहण गरिबक्स्यो ।

देशको वास्तविक परिस्थिति र जन–आकाङ्क्षासँग संसदीय प्रजातन्त्र व्यवस्थाको मेल हुन नसकेकोले मौसूफले सो व्यवस्थाको अन्त्य गरी पञ्चायती प्रजातन्त्र व्यवस्थाको सूत्र–पात गरिबक्स्यो ।

२०१९ साल पुस १ गते यस व्यवस्थाअनुरूपको "नेपालको संविधान" जारी गरिबक्स्यो । संसदीय प्रणाली र राजनैतिक दलहरूले धमिल्याएको वातावरणलाई स्वच्छ पार्न दलविहीन पञ्चायती प्रजातन्त्रको श्रीगणेश गरिबक्स्यो ।

५. पञ्चायती प्रजातन्त्रको मौलिकता

पञ्चायती प्रजातन्त्र प्रजाको दैलोदैलोमा सवारी भई समस्या बुझिबक्सने श्री ५ महेन्द्रको नेपालीहरूको लागि महान् देन हो । बीसौं शताब्दीको आवश्यकताअनुरूप पञ्चायती प्रजातन्त्रले तलैदेखि उठी सम्पूर्ण जनताको सहयोग पाउन खोज्दछ । राजनैतिक दलहरूको देश भाँड्ने अवाञ्छनीय कार्यबाट यो व्यवस्था मुक्त रहन्छ । यो दलविहीन प्रजातन्त्र हो । पञ्चायती प्रजातन्त्र अरूको नक्कल गर्ने प्रवृत्ति राख्दैन । यो राष्ट्रिय परम्परामा आधारित व्यवस्था हो । दलविहीन पञ्चायती प्रजातन्त्रमा धेरै मौलिक गुणहरू छन् । गाउँ, पहाड, तराईका साधारण जनताले पनि पूर्णरूपमा भाग लिन पाउने यो व्यवस्था हो । हाम्रो देशको परम्परा र राष्ट्रिय प्रतिभालाई उत्थान गराउनपट्टि यो व्यवस्था लाग्दछ । यो व्यवस्थाका मुख्य मौलिकताहरू यिनै हुन् ।

६. पञ्चायती प्रजातन्त्रको विकासमा श्री ५ महेन्द्रको योगदान

पञ्चायती प्रजातन्त्रको जन्मदाता श्री ५ महेन्द्र होइबक्सन्छ । यो व्यवस्थालाई फलाउन – फुलाउन मौसूफले गरिबक्सेको योगदान अत्यन्त महत्वपूर्ण छ ।

२०१७ साल पुस १ गतेको मौसूफको ऐतिहासिक कदमलाई सम्पूर्ण जनताले स्वागत गरे । तर राजनैतिक चालबाजीबाट फाइदा उठाउन पल्केका अवाञ्छनीय तत्वहरूलाई भने चोट पर्‍यो । २०१८ सालमा जनकपुर, वीरगन्ज सवारी हुँदा गाथमा प्रहार गर्ने कुचेष्टा पनि उनीहरूले गरे । तर मौसूफको दृढ सङ्कल्पमा त्यस्ता निन्दनीय कार्यले कुनै असर पारेन । यो मौसूफको व्यवस्थाप्रतिको दृढ सङ्कल्पको ठूलो उदाहरण हो ।

पञ्चायती प्रजातन्त्र नेपाली राष्ट्रिय भावनामा आधारित छ । नेपाली जनतामा राष्ट्रियता जगाउन श्री ५ ले ठूलो प्रेरणा दिइबक्सन्थ्यो । "नेपालको अस्तित्व मेटियो भने नेपालीको अस्तित्व मेटिनेछ" भन्ने महान् वाणी बक्सी राष्ट्रियताको महत्व जनतालाई बोध गराइबक्स्यो । "सदैव राष्ट्रिय हितलाई निजी स्वार्थभन्दा माथि राख" भनी मन्त्री-परिषद्लाई मौसूफले निर्देशन बक्सेको थियो । "नबिराउनू, नडराउनू" भनी पञ्चहरूलाई निर्देशन बक्स्यो । "गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान" प्रारम्भ गरी नेपालीहरूमा जनचेतनाको विकास गरिबक्स्यो । यसरी निर्देशन एवं प्रेरणा बक्सी मौसूफले पञ्चायती व्यवस्थालाई हुर्काउन महत्वपूर्ण योगदान गरिबक्स्यो ।

श्री ५ महेन्द्र देशको प्रत्येक समस्यामा जनताको राय बुझिबक्सन्थ्यो । २०२४ साल आश्विन ६ गते राष्ट्रिय पञ्चायतसँग पञ्चायती व्यवस्था नै ठीक छ कि अरू कुनै व्यवस्था आवश्यक छ ? भनी सोधिबक्सेको थियो । राष्ट्रिय पञ्चायतले यो व्यवस्था निर्विकल्प छ भनी जाहेर गर्‍यो ।

जनताले चढाएको निवेदनलाई ठूलो कदर गरिबक्सन्थ्यो। मौसूफले पञ्चायती व्यवस्था जनताकै व्यवस्था हो भनी प्रमाणित गरिबक्स्यो। देशको भलो हुने अनेक कामद्वारा नेपालीहरूको प्रजातन्त्रको सपना पूरा गरिबक्स्यो।

पञ्चायती व्यवस्था हाम्रो चौतर्फी विकास गर्ने व्यवस्था हो। हाम्रो समाजमा बहु-विवाह, बाल-विवाह, जातपातको भेदभाव इत्यादि कुरीतिहरू थिए। ती कुरीतिहरू निर्मूल नभएसम्म पञ्चायती प्रजातन्त्रको विकास हुनसक्तैन। तसर्थ ती कुरीतिहरू निर्मूल पार्न २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन जारी गरिबक्स्यो। संपूर्ण जनतामा आर्थिक जागरण ल्याउन २०२१ सालमा भूमिसुधार ऐन लागू गरिबक्स्यो। पूर्व-पश्चिम राजमार्ग (महेन्द्र राजमार्ग) निर्माण गरी यातायातको विकास गर्ने योजना बनाइबक्स्यो। देशमा शिक्षा, स्वास्थ्य आदिको निकै विकास गराइबक्स्यो र कृषि र उद्योगको विकासमा पनि निकै द्रुतगति आयो।

स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रका उपर्युक्त योगदानहरूले गर्दा पञ्चायती व्यवस्था नेपालीहरूको अत्यन्त लोकप्रिय भैसकेको छ।

अभ्यास

१. पञ्चायती प्रजातन्त्र प्रादुर्भाव हुनुभन्दा पहिलेको नेपालको स्थिति वर्णन गर्नुहोस्।

२. संसदीय प्रणालीको असफलताका कारणहरूसहित पञ्चायती प्रजातन्त्रका मौलिक गुणहरूको वर्णन गर्नुहोस्।

३. पञ्चायती प्रजातन्त्रको विकासमा श्री ५ महेन्द्रका योगदानहरूबारे निबन्ध लेख्नुहोस्।

४. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस्:-

(क) श्री ५ महेन्द्रको राज्यारोहणको समयमा देशको परिस्थिति ..... भरिपूर्ण थियो।

[(१) राजनैतिक चालबाजीले (२) राजनैतिक अनिश्चिततले (३) राजनैतिक दलहरूले (४) राजनैतिक प्रचारले।]

(ख) पञ्चायती प्रजातन्त्र अरूको नकल गर्ने प्रवृत्ति छोडी ..... चल्ने व्यवस्था हो।

[(१) निर्दलीय परम्परामा (२) प्राचीन परम्परामा (३) संवैधानिक परम्परामा (४) राष्ट्रिय परंपरामा]

(ग) राष्ट्रिय पञ्चायतसँग "पञ्चायती व्यवस्था नै ठीक छ कि अरू कुनै व्यवस्था आवश्यक छ?" भनी सोधिबक्सेको थियो। राष्ट्रिय पञ्चायतले यो व्यवस्था (पञ्चायत) ..... छ भनी श्री ५ मा जाहेर गर्‍यो।

[(१) अति उपयोगी (२) ठीक (३) राम्रो (४) निर्विकल्प]

(घ) ..... देशको परिस्थितिसँग नमिल्ने भएकोले अन्त्य गरिबक्स्यो र पञ्चायती प्रजातन्त्रलाई जन्म दिइबक्स्यो।

[(१) संसदीय प्रजातन्त्र (२) राणा शासन (३) राजनैतिक दल (४) राजनैतिक अस्थिरता]

तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस्:–

(क) स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ त्रिभुवनले २००७ साल फागुन ७ गते नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना गरिबक्स्यो। तर प्रजातन्त्रको जग बसाली देशवासीहरूलाई सुखी बनाउने मौसूफको सङ्कल्प अपूरो रह्यो। [ ]

(ख) आम–निर्वाचनद्वारा जन–प्रतिनिधिहरूको हातमा शासन–व्यवस्था सुम्पेर अस्थिरताको वातावरण समाप्त गर्ने निर्णय गरिबक्स्यो। तसर्थ २००७ साल फागुन ७ गते प्रथम आम–निर्वाचनको तिथि तोकिबक्स्यो। [ ]

(ग) संसदीय प्रणाली र राजनैतिक दलहरूले धमिल्याएको वातावरणलाई स्वच्छ पार्न दलविहीन पञ्चायती प्रजातन्त्रको श्रीगणेश गरिबक्स्यो। २०१९ साल पुस १ गते यस व्यवस्था अनुरूपको संविधान जारिगरिबक्स्यो। [ ]

(घ) दूरदर्शी श्री ५ महेन्द्रले संसदीय मन्त्रिमण्डलका कुप्रयासहरू समयमै चाल-पाइबक्स्यो। तसर्थ २०१७ साल पुस १ गते उक्त मन्त्रिमण्डल र संसदीय प्रणाली भङ्ग गरिबक्स्यो। [ ]

निर्दलीय पञ्चायती प्रजातन्त्र

हाम्रो पञ्चायती व्यवस्था निर्दलीय व्यवस्था हो । हाम्रो व्यवस्था बहुमत होइन, सर्वमतको सिद्धान्तमा आधारित छ । तसर्थ हाम्रो व्यवस्था दलविहीन व्यवस्था हो । हाम्रो निर्दलीय व्यवस्थामा ठूलो–सानोको भेदभाव रहँदैन । सबै नागरिकलाई समान स्थान प्राप्त हुन्छ । महान् राजनीतिज्ञ स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट बक्सेको निर्दलीय प्रणालीले विश्व राजनैतिक क्षेत्रमा एउटा नयाँ अध्याय शुरू गरेको छ ।

१. प्रजातन्त्रको परिभाषा

सबैले समान अवसर पाउने र समान न्याय पाउने राज्य-व्यवस्था प्रजातन्त्र हो । प्रजातन्त्रमा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो भाग्य निर्णय गर्ने उचित अधिकार पाउँदछ । कुनै राजनैतिक दल वा सामाजिक दलबाट कसैको पनि शोषण हुन नदिनु प्रजातान्त्रिक प्रणाली हो । युगौंदेखि समस्त मानव जातिले चाहना गरेका कुराहरू यिनै हुन् । यस परिभाषा-बाट प्रजातन्त्रको निम्ति राजनैतिक दलहरूको भन्दा पनि सर्वसाधारण जनताको महत्वपूर्ण स्थान रहेको प्रष्ट देखिन्छ ।

२. बहुदलीय प्रणाली र प्रजातन्त्र

प्रजातन्त्रको लागि राजनैतिक दलहरू आवश्यक छन् भन्ने एक समयका राजनीतिज्ञ-हरूको विचार थियो । राजनैतिक दलहरू जनता र सरकारको सम्बन्ध जोड्ने माध्यम मानिन्थे । तर बीसौं शताब्दीसम्ममा यस प्रणालीमा निकै परिवर्तनहरू हुँदै यसले अर्कै रूप धारण गर्‍यो । दलीय प्रणालीमा प्रजातन्त्रको मूलभूत सिद्धान्तमा बाधा पुर्‍याउने दोषहरू देखापर्न थाले । यसले गर्दा दलीय प्रणाली प्रजातन्त्रको भावना विपरीत हुन–गयो ।

दलीय प्रणालीमा निर्वाचनद्वारा बहुमत प्राप्त राजनैतिक दलले सरकार गठन गर्दछ । यसैले राजनैतिक दलहरूमा जसरी भए पनि निर्वाचन जित्ने मनोवृति आउन थाल्यो । दलहरू जनतालाई झूटो आश्वासन दिएर निर्वाचन जित्ने दाउपेचमा लाग्न थाले । यसरी सत्तामा जान सङ्घर्षरत दलहरूले देशको स्वार्थभन्दा दलको स्वार्थलाई प्राथमिकता दिए । तसर्थ राजनैतिक दलहरूले जनसेवाको भावना परित्याग गर्न थाले ।

प्रजातन्त्रमा सर्वसाधारण जनतालाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र सरकारमा जाने अधिकार प्राप्त हुन्छ । तर दलीय प्रणालीमा अधिकार र स्वतन्त्रताको नाउँमा चार वा पाँच वर्षमा एक पटक हुने आम निर्वाचनमा भोट दिने अधिकार दिएर सर्वसाधारण जनतालाई सन्तोष पारेको हुन्छ । जनताको समानता र स्वाधीनतालाई एक भोट मात्रको अधिकारले सङ्कुचित पार्दछ । वास्तवमा राजनैतिक दलहरूलाई नियन्त्रण गर्ने साधन ठूला-

ठूला धनी मानिसको हातमा रहन्छ । राजनैतिक दलहरूले पनि उनीहरूकै स्वार्थको निम्ति काम गर्दछन् । यस प्रकार दलीय प्रणालीमा गरीब र साधारण व्यक्तिहरूलाई राजनैतिक शोषण गरेको हुन्छ । तसर्थ दलीय प्रणाली प्रजातान्त्रिक भावनाको प्रतिकूल हुन्छ ।

दलीय प्रणालीमा गुण र दोषको विवेचना हुँदैन । नेताको कुरामा आँखा चिम्लेर समर्थन गर्न बाध्य गराइन्छ । विपक्षले गरेको ठीक कामलाई पनि विरोध गर्नुपर्ने चलन आयो । दलीय अनुशासनको नाउँमा यस्ता अविवेकपूर्ण काम हुने हुँदा निष्पक्ष विचारको निम्ति दलीय व्यवस्थामा कुनै स्थान रहेन । निर्दलीय व्यवस्थामा यस्तो अविवेक-पूर्ण काम गर्नुपर्ने खण्ड आइपर्दैन ।

राजनैतिक दलहरू, खास गरी वर्गीय, क्षेत्रीय वा जातीय आधारमा सङ्गठन भएका हुन्छन् । तसर्थ यिनीहरूले सम्पूर्ण जनताको प्रतिनिधित्व गर्न सक्तैनन् ।

उपर्युक्त कुराहरूले गर्दा दलीय प्रणाली प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तविपरीत हुन गएको स्वत:सिद्ध छ । यसकारण यी अवगुणहरूलाई हटाई स्वच्छ प्रजातन्त्रको विकास गर्न निर्दलीय प्रणाली आवश्यक हुन्छ ।

३. एकदलीय प्रणाली र प्रजातन्त्र

१९ सौं शताब्दीमा एकदलीय प्रणालीको जन्म भयो । एक सिद्धान्त, एक उद्देश्य र एक दल भन्ने नाराले यस प्रणालीको सूत्रपात भएको थियो ।

यस प्रणालीमा एक वर्गको अरू सबैमाथि आधिपत्य रहन्छ । सबैको समान अधिकार र न्याय जस्ता प्रजातान्त्रिक विचारधारा यस प्रणालीले मान्दैन । साथै व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सिद्धान्तलाई पनि एक दलीय प्रणालीमा कुनै मान्यता हुँदैन । समस्त जनतालाई यन्त्रसरी काम गराउने, विचार गराउने र नियन्त्रणमा राख्ने प्रयत्न गरिन्छ । तसर्थ यो प्रणाली वास्तवमा प्रजातान्त्रिक प्रणाली होइन, किनभने यस प्रणालीले व्यक्तिको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दैन ।

४. निर्दलीय पञ्चायती प्रजातन्त्रको विशेषता

बहुदलीय वा एकदलीय प्रणाली प्रजातन्त्रको सिद्धान्त र आदर्श प्रतिकूल हुन गएको कुरा माथि चर्चा गर्‍यौं । तसर्थ बीसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धदेखि राजनीतिज्ञहरू प्रजा-तन्त्रलाई वास्तविक रूपमा सबै व्यक्तिको निमित्त उपयोगी बनाउने प्रयत्नमा लागे । यस अन्तर्राष्ट्रिय समस्या र विचारधाराबाट हामी अलग रहन सक्तैनौं । तसर्थ हामीले निर्दलीय प्रणालीद्वारा पूर्ण प्रजातन्त्र प्राप्त गर्ने नयाँ सिद्धान्त अपनायौं ।

हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा सबभन्दा ठूलो समस्या गरीबी हो । छिटो-छरितो विकास गरी सर्वसाधारण जनताको जीवन–स्तर उठाउनु नै विकासोन्मुख देशहरूको मुख्य लक्ष्य हो । यसको निम्ति सबै जनतामा भिन्नता होइन, एकता चाहिन्छ । तर दलीय प्रणालीले जनशक्तिलाई अनावश्यक दलगत राजनीतिमा अल्झाएको हुन्छ । निर्दलीय प्रणालीले सबैलाई सार्वजनिक हितको निमित्त एक भै काम गर्ने प्रेरणा दिन्छ । यही प्रणालीले जनताको वास्तविक इच्छालाई पनि पूरा गर्दछ । धेरै जस्तो विकासोन्मुख देश-हरूले दलीय प्रणाली असफल भएको अनुभव गरेका छन् ।

कुनै पनि देशको राजनैतिक प्रणाली त्यस देशको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक बनोटमा आधारित हुनु आवश्यक छ । सबै देशहरूमा दलीय प्रणाली नै बेश हुन्छ भन्नु बुद्धिमानी होइन । दलीय प्रणालीबाट विगत दश वर्षमा भएको तीतो अनुभव हामीले बिर्सेका छैनौं । सीधासादा जनतालाई राजनैतिक वा सामाजिक शोषणबाट मुक्त गरी सबैलाई आफ्नो व्यक्तित्वको विकास गर्ने समान अवसर दिन निर्दलीय प्रणालीको आवश्यकता हुन्छ ।

निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थामा सबैलाई आफ्नो भाग्य निर्णय गर्ने आवश्यक अधिकारहरू प्रदान गरिएका छन् । विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई निर्दलीय प्रणालीको अभिन्न अङ्ग मानिएको छ । आफ्नो गाउँ वा क्षेत्रको अवस्थामा सुधार ल्याउन स्थानीय जनतालाई नै अघि सारिएको छ र आवश्यक अधिकार–प्रत्यायोजन गरेको छ । यसरी राजनैतिक दलहरूको स्वार्थमा नलागी सबैलाई आफ्नो र देशको उज्ज्वल भविष्यको निर्माण गर्न निर्दलीय प्रणाली मात्र सुहाउँदो छ भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ ।

निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थामा स्वतन्त्र र निष्पक्ष विचार प्रकट गर्ने अवसर सबैलाई प्राप्त छ । स्वतन्त्र र निष्पक्ष विचार नै प्रजातन्त्रको प्राण हो । तसर्थ निर्दलीय प्रणाली अरू प्रणालीभन्दा प्रजातान्त्रिक सिद्ध भएको छ । राष्ट्रिय पञ्चायत र अरू तहका पञ्चायतहरूमा सबै सदस्यहरूले आफ्नो भित्री मनले देखेका कुराहरू प्रकट गर्न पाउँदछन् । दलीय प्रणालीमा झैं विपक्षको विरोध गर्नु पर्ने आवश्यकता हुँदैन ।

पञ्चायती व्यवस्थामा वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनहरू हुन्छन् । ती सङ्गगठनले आफ्नो–आफ्नो वर्गको हितको प्रबन्ध र समन्वय गर्दछन् । यी सङ्गठनहरूबाट पनि राष्ट्रिय पञ्चायतमा प्रतिनिधि पठाइन्छन् । यो निर्दलीय प्रणालीको एक प्रमुख गुण हो । दलीय प्रणालीमा यस्तो व्यवस्था हुँदैन ।

साथै निर्दलीयतामा एकता हुन्छ । दलहरूको आपसी फूट तथा झगडाले सम्पूर्ण जनतालाई विभाजन गर्ने मौका पाउँदैनन् । निर्दलीय प्रजातन्त्रमा दलीय प्रणालीमा झैं दलको निर्देशनअनुसार मत दिनु आवश्यक छैन । तसर्थ प्रजातन्त्रको मौलिक रूप तथा जनताको व्यक्तित्वको कदर हुन्छ ।

अभ्यास

१. निर्दलीय पञ्चायती प्रजातन्त्रका विशेषताहरू लेख्नुहोस् ।

२. "तर बीशौं शताब्दीमा दलीय प्रणालीमा प्रजातन्त्रका मूलभूत सिद्धान्तमा बाधा पुरयाउने दोषहरू देखापर्न थाले।" यस सन्दर्भमा दलीय प्रणालीका दोषहरूको विवेचना गर्नुहोस्।

३. "निर्दलीय प्रणाली नै पूर्ण प्रजातन्त्र हो।" भन्ने तथ्यलाई प्रजातन्त्रको परिभाषा सहित प्रष्ट व्याख्या गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :-

(क) हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थाले अपनाएको प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा कुनै राजनैतिक दलहरूको आवश्यकता छैन, किनभने–

[ ] पञ्चायती व्यवस्था विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तमा आधारित छ ।

[ ] पञ्चायती प्रजातन्त्र तलैबाट उठेको व्यवस्था हो ।

[ ] हाम्रो व्यवस्था बहुमत होइन, सर्वमतको सिद्धान्तमा आधारित छ।

[ ] संसदीय व्यवस्था अफापसिद्ध भएको छ।

(ख) बीसौं शताब्दीमा दलीय प्रणालीमा प्रजातन्त्रको मूलभूत सिद्धान्तमा बाधापुरयाउने दोषहरू देखापर्न थाले । ती दोषहरूले गर्दा–

[ ] जनताको समानता र स्वाधीनतालाई एक भोटको अधिकारले सङ्कुचित पारिदिएको छ ।

[ ] राजनैतिक दलहरूमा जसरी भए पनि निर्वाचन जित्ने मनोवृत्ति आउन थाल्यो ।

[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तरहरू ठीक छन् ।

[ ] उपर्युक्त सबै उत्तरहरू ठीक छैनन् ।

५. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस्:–

(क) प्रजातन्त्रमा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो ..... उचित अधिकार पाउँदछ ।

[(१) भाग्य निर्णय गर्ने (२) भोट दिने (३) उम्मेदवार हुने (४) धन उपार्जन गर्ने]

(ख) १९ सौं शताब्दीमा एक दलीय प्रणालीको जन्म र विकास भयो । यस प्रणालीमा एक वर्गको अरू सबै वर्गमाथि ..... रहन्छ ।

[(१) समानता (२) भ्रातृत्व (३) आधिपत्य (४) उत्तरदायित्व]

(ग) छिटो–छरितो विकास गरी सर्वसाधारण जनताको जीवन-स्तर उठाउनु नै विकासोन्मुख देशहरूको मुख्य लक्ष्य हो। यसको निम्ति सबै जनतामा भिन्नता होइन, एकता चाहिन्छ। तर दलीय प्रणालीले जनशक्तिलाई अनावश्यक . . . . अल्झाएको हुन्छ।

[(१) दलगत राजनीतिमा (२) मतदानमा (३) नाराबाजीमा (४) चालबाजीमा]

(घ) सीधासादा जनतालाई राजनैतिक वा सामाजिक शोषणबाट मुक्त गरी सबैलाई आफ्नो व्यक्तित्व विकास गर्ने समान अवसर दिन . . . . . प्रणालीको आवश्यकता हुन्छ ।

[(१) बहुदलीय (२) एक दलीय (३) राजनैतिक (४) निर्दलीय]

पञ्चायती प्रजातन्त्र र शोषणरहित समाज

अर्काको परिश्रम र पसीनाबाट आफ्नो निजी लाभ उठाउनु शोषण गर्नु हो । आफ्नो मोजमज्जा र सुखको निम्ति अरूलाई दुःख दिने, सताउने र थिचोमिचो गर्नेलाई शोषक भनिन्छ। जसलाई शोषण गरिएको छ त्यसलाई शोषित भनिन्छ। हाम्रो मानव–समाजमा सीधासादा र टाठाबाठा दुवै थरी मानिस छन् । तसर्थ शोषक र शोषित दुवै एउटै समाजमा हुन्छन् । शोषणहरू धेरै प्रकारका हुछन् । जस्तै– सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक र धार्मिक शोषणहरू । मानिसले मानिसमाथि गर्ने सबभन्दा जघन्य अत्याचार शोषण नै हो ।

१. पञ्चायती प्रजातन्त्रको शोषणरहित समाज स्थापना गर्ने लक्ष्य

शोषणलाई अन्त्य नगरेसम्म समाजमा सुख–शान्ति कायम हुँदैन । शोषण गर्ने प्रवृत्ति सरुवा रोगझैं फैलिएर जान सक्तछ । शोषणको अन्त्य नगरेसम्म प्रजातन्त्र फल्न-फुल्न पाउँदैन । तसर्थ हाम्रो पञ्चायती प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा सबै प्रकारका शोषणको अन्त्य गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । हाम्रो संविधानमा "प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण, गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गरी जनकल्याणको अभिवृद्धि गर्नु पञ्चायत प्रणालीको उद्देश्य हुनेछ" भनी लेखिएको छ ।

२. पञ्चायती प्रजातन्त्रको शोषण अन्त्य गर्ने मौलिक तरीका

शोषणरहित समाजको स्थापना गर्नलाई शोषणको अन्त्य गर्नुपर्दछ । तर शोषक-हरूलाई मात्र निर्मूल गर्दैमा शोषणको अन्त्य हुँदैन । हाम्रो पञ्चायती व्यवस्था प्रजातान्त्रिक व्यवस्था हो । यो व्यवस्था विभिन्न वर्ग र व्यवसायका हितमा सामञ्जस्य ल्याउने व्यवस्था हो । तसर्थ पञ्चायती व्यवस्थाले शोषकलाई होइन, शोषणलाई अन्त्य गर्ने प्रमुख उद्देश्य राखेको छ । यो हाम्रो मौलिक विचारधारा हो । कसैले अरू कसैलाई शोषण गर्नुबाट रोकी शोषणरहित समाज स्थापना गर्ने हाम्रो लक्ष्य छ ।

हाम्रो समाजमा आर्थिक शोषणमात्र होइन, सामाजिक तथा राजनैतिक शोषणहरू पनि प्रशस्त छन् । तिनीहरूलाई अन्त्य गर्न पुरानो कानूनमा संशोधन गरिएको छ । साथै नयाँ कानून-हरू पनि तर्जुमा गरिएका छन् । राणाहरू शक्तिमा रहेको बेलामा बनेको पुरानो मुलुकी ऐन सामाजिक शोषणको उदाहरण हो । जातपातको आधारमा घटीबढी सजाय दिने जस्ता शोषणपूर्ण कानूनहरू थिए । नारीहरूलाई अधिकारबाट वञ्चित गरेर पुरुषको दासी बनाउने प्रथा थियो । नारीलाई पुरुषको दासी र पुरुषलाई नारीको स्वामी भनेर बहु–विवाह, बाल-विवाह, अनमेल–विवाहको प्रथालाई कानूनी मान्यता दिइएको थियो। पुरानो मुलुकी ऐनले नारीमाथि पुरुषको शोषणलाई मान्यता दिएको थियो। तसर्थ श्री ५ महेन्द्रले पञ्चा–

यती प्रजातन्त्रको प्रादुर्भावका साथ सो ऐनमा क्रान्तिकारी परिवर्तन गरिबक्स्यो । नयाँ मुलुकी ऐनले यस्तो शोषणलाई निर्मूल गरेको छ । श्री ५ महेन्द्रले नयाँ प्रगतिशील कानूनहरू पनि बनाइबक्स्यो । जस्तै, विवाह दर्ता ऐन इत्यादि । हाम्रो संविधानले शोषण-मुक्त समाज निर्माण गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

३. शोषण गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य

हाम्रो समाजमा चलिरहेको शोषणलाई अन्त्य गर्न कानूनमा परिवर्तनमात्र पर्याप्त हुँदैन । शोषण गर्ने प्रवृत्ति नै समाप्त गर्नु आवश्यक छ । राणा-शासन कालमा जनतालाई कमारो जस्तो बनाई नेपालीको देशमा नेपालीहरूलाई नै शोषण गरिएको थियो । २००७ सालपछि शोषकको रूप मात्र फेरियो, तर शोषणको अन्त्य हुन सकेन । राजनैतिक दलका नेताहरूले जनतालाई हतियार बनाई मन्त्री बन्ने, घर–खेत जोड्ने काम गर्न थाले । यसको मुख्य कारण जन–चेतनाको अभाव थियो । ग्रामीण समाजमा जन–चेतना वृद्धि नभएसम्म शोषणको अन्त्य हुन पाउँदैन । तसर्थ स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रबाट भ्रष्टाचार, अन्याय र अत्याचारको अन्त्य गर्न "गाउँ फर्क राष्ट्रिय अभियान" चलाइबक्स्यो । यस अभियानमा जन-चेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । पञ्चहरू मात्र होइन, जनता पनि सजग हुनुपर्दछ भन्ने सन्देश बारंबार हामीले पाएका हौं । हामी आफ्नो कर्तव्य र अधिकारप्रति सजग नभएसम्म शोषणको अन्त्य हुनसक्तैन । साथै शोषणको अन्त्य नभैकन प्रजातन्त्रको विकास हुनसक्तैन । तसर्थ स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रले शोषण– प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न जन–जागृतिको मूल ढोका खोलिबक्सेको थियो ।

४ पञ्चायती प्रजातन्त्रको निम्ति शोषणरहित समाजको आवश्यकता

पञ्चायती प्रजातन्त्रको उद्देश्य नेपालीहरूको सर्वाङ्गीण विकास हो । सबै वर्गले शोषण-दमनबाट मुक्त भै आ-आफ्नो विकास गर्न पाउने यो व्यवस्था हो । आर्थिक विकास गर्नलाई सामाजिक र राजनैतिक विकास पनि साथसाथै हुनुपर्दछ । जुन समाजमा कुरीति, कुप्रथाहरू विद्यमान हुन्छन्, त्यस समाजमा विकासको मूल फुट्न पाउँदैन । तसर्थ शोषणरहित समाज विकासमूलक पञ्चायती प्रजातन्त्रको निम्ति अनिवार्य छ ।

अभ्यास

१. शोषण केलाई भनिन्छ? शोषणको अन्त्य गर्न पञ्चायती व्यवस्थाले अपनाएका मौलिक तरीकाहरू वर्णन गर्नुहोस् ।
२. हाम्रो समाजमा विद्यमान शोषणहरूको छोटकरीमा वर्णन गर्नु होस् र शोषणको अन्त्य गर्न श्री ५ महेन्द्रबाट के कदम उठाइबक्सेको थियो ? लेख्नुहोस् ।
३. पञ्चायती प्रजातन्त्रको निम्ति शोषणरहित समाज किन आवश्यक छ ? उदाहरण–सहित लेख्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस् :–

(क) अर्काको परिश्रम र पसीनाबाट आफ्नो निजी लाभ उठाउनु शोषण गर्नु हो। [ ]

(ख) पञ्चायती व्यवस्था प्रजातान्त्रिक व्यवस्था हो। यो व्यवस्था विभिन्न वर्ग र व्यवसायको हितमा सामञ्जस्य ल्याउने व्यवस्था हो। [ ]

(ग) हाम्रो समाजमा चलिरहेको शोषणलाई अन्त्य गर्न कानूनमा परिवर्तन गर्नुमात्र पर्याप्त छ। शोषण गर्ने प्रवृत्ति समाप्त गर्नु आवश्यक छैन। [ ]

(घ) २००७ सालपछि शोषकको रूप फेरियो र शोषणको अन्त्य हुन गयो। [ ]

५. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस्:–

(क) शोषणरहित समाजको स्थापना गर्नलाई ..... अन्त्य गर्नुपर्दछ।

[(१) शोषक (२) शोषण, (३) राजनैतिक दल (४) कुप्रथा]

(ख) शोषणको अन्त्य नभैकन प्रजातन्त्रको विकास हुनसक्तैन, तसर्थ स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रले शोषण–प्रवृत्ति अन्त्य गर्न ..... मूल ढोका खोलिबक्सेको थियो।

[(१) विकासको (२) सामाजिक क्रान्तिको (३) औद्योगिक क्रान्तिको (४) जन–जागृतिको]

(ग) आर्थिक विकास गर्नलाई सामाजिक र राजनैतिक विकास पनि साथसाथै हुनु-पर्दछ। जुन समाजमा ..... विद्यमान हुन्छन् त्यस समाजमा विकासको मूल फुट्न पाउँदैन।

[(१) कुरीति–कुप्रथाहरू (२) जातपातको चलन (३) बहु–विवाह (४) बाल विवाह]

(घ) ग्रामीण समाजमा जन–चेतना वृद्धि नभएसम्म शोषणको अन्त्य हुन सक्तैन। तसर्थ स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रबाट भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचारको अन्त्य गर्न ..... चलाइबक्स्यो।

[(१) सुधार अभियान (२) मुलुकी ऐनमा सुधार (३) गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान (४) भूमिसुधार अभियान]

विकेन्द्रीकरण

तलैदेखि प्रजातन्त्रको जग बसाल्ने पञ्चायती व्यवस्थाको उद्देश्य हो । गाउँ, जिल्ला, अञ्चल र राष्ट्रिय स्तरका पञ्चायतहरूलाई जनप्रतिनिधित्व गर्न सक्ने बनाउन विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई अपनाइएको छ । वास्तविक प्रजातान्त्रिक प्रणाली जनताबाट अलग रहन सक्तैन । विकेन्द्रीकरणलाई माध्यम बनाएर पञ्चायती प्रजातन्त्रमा जनतालाई देशको विकास र रक्षा गर्न समर्थवान् बनाउने लक्ष्य लिएको छ ।

आधुनिक युगमा लोककल्याणकारी राज्यको सिद्धान्त सर्वमान्य छ । हाम्रो व्यवस्थाले पनि लोककल्याणकारी राज्य–पद्धति अपनाएको छ । यस्तो व्यवस्थामा शान्ति, सुरक्षा–मात्र होइन, जनजीवनमा आवश्यक अन्य कुराहरू, जस्तै–शिक्षा, स्वास्थ्य, खेलकूद इत्यादि र व्यक्तिको व्यक्तित्वको सम्पूर्ण बिकासको दायित्व पनि राज्यको हुन्छ । तर यी सबै कार्य जनताको सक्रिय सहयोगबिना राज्यले मात्र पूर्ण गर्न सम्भव हुँदैन । तसर्थ सम्पूर्ण जनतालाई हरेक कार्यकलापमा स्वेच्छाले सम्मिलित गराई जन-सहयोग पाउन विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अपनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

हाम्रो निर्दलीय प्रजातन्त्रको आधार नै जन-बल हो । त्यसकारण जनतालाई जागृत एवं सक्षम बनाउन विकेन्द्रीकरण आवश्यक छ । यी सबै कारणहरूले गर्दा हाम्रो व्यवस्थाले विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तलाई उपयुक्त माध्यमको रूपमा मानेको छ ।

१. केन्द्रीकरण र विकेन्द्रीकरणमा भेद

केन्द्रीकरण र विकेन्द्रीकरण दुइ प्रकारका प्रणाली हुन् । यी प्रणालीहरू प्रशासन, राजनैतिक शक्ति र अन्य क्षेत्रहरूमा पनि लागू हुन सक्तछन् । साधारणतः केन्द्रीकरण भन्नाले सबै अधिकार वा शक्ति केन्द्रमा खिचेर राख्नु हो । अर्को शब्दमा केन्द्र बाहेक तल्लो तहका एकाई वा कार्यालयहरूलाई अधिकार वा शक्तिरहित बनाउनु हो । एक–रूपता ल्याउने तर्कको आधारमा केन्द्रीकरणमा जोड दिइन्छ ।

विकेन्द्रीकरण केन्द्रीकरणको ठीक उल्टो हुन्छ । सबै तहका एकाई वा कार्यालय-हरूमा अधिकार छरिएको हुन्छ । अधिकार वा शक्तिलाई एकै ठाउँमा जम्मा रहन नदिने प्रणालीलाई साधारणतः विकेन्द्रीकरण गर्नु भनिन्छ । केन्द्रमा रहेको प्रशासकीय अधिकार तल्लो तहमा प्रत्यायोजन गरिन्छ । त्यस्तै स्थानीय एकाईहरूमा शक्ति–विस्तार गर्न विकेन्द्रीकरण गरिन्छ । विकेन्द्रीकरणको मुख्य उद्देश्य स्थानीय समस्या हल गर्न प्रशासन र स्थानीय एकाईलाई सक्षम बनाउनु हो ।

तर के कति अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने भन्ने प्रश्न पनि उठ्दछ । दक्षतापूर्वक काम पूरा गर्नलाई जति आवश्यक छ, त्यति मात्रामा प्रत्यायोजन गर्दै लैजानुपर्दछ भन्नु

यसको ठीक उत्तर हुनेछ । उदाहरणको निम्ति रुपियाँ टक मार्ने अधिकारलाई लिऊँ । यो अधिकार सबै जिल्लाहरूलाई प्रत्यायोजन गरयो भने हाम्रो देशमा ७५ किसिमको रुपियाँ चलन–चल्तीमा आउनेछ । त्यसबाट धेरै प्रकारको मोहर–रुपियाँ निस्कनु-सिवाय प्रशासनमा कुनै दक्षता आउँदैन र जनतालाई कुनै पनि फाइदा हुँदैन । तसर्थ यो अधिकार केन्द्रित हुनुपर्दछ । तर केन्द्रबाट टक मारेको रुपियाँ चल्तीफिर्ती गर्ने, सञ्चय गर्ने, खर्च गर्ने अधिकार भने विकेन्द्रित हुनुपर्दछ । यसरी अधिकारहरू आवश्यकता-अनुसार केन्द्र र स्थानीय एकाईमा बाँडफाँट गरिन्छ ।

त्यसकारण केन्द्र र स्थानीय क्षेत्रमा अधिकारहरू सन्तुलित रहनुपर्दछ । साथै विकेन्द्रीकरणको अर्थ केन्द्रको अधिकार खोसेर लिनु होइन । तसर्थ निरीक्षण–जाँच गर्ने अधिकार केन्द्रमा रहन्छ ।

२. केन्द्रित प्रशासनका मुख्य दोषहरू

उपर्युक्त दुइ सिद्धान्तहरूको तुलना गर्दा केन्द्रित प्रशासनमा देहायका मुख्य दोषहरू देखिन्छन् :–

(क) सबै अधिकार केन्द्रित गरी शक्तिमा रहेका व्यक्तिहरूले प्रशासनलाई आफ्नो स्वार्थ-पूर्तिको साधन बनाएको हुन्छ । तसर्थ केन्द्रित प्रशासन विकासमूलक हुँदैन । केन्द्रित प्रणालीमा करबलले शासकको इच्छा जनतामा लाद्ने दोष हुन्छ ।

(ख) केन्द्रित प्रशासनमा स्थानीय एकाईहरू केन्द्रको आदेश पालन गर्ने यन्त्रको रूपमा रहन्छन् । जनताको पीर-मर्काप्रति कुनै वास्ता रहँदैन । तसर्थ यो प्रणालीमा जन-भावना प्रतिकूल हुने दोष हुन्छ ।

(ग) केन्द्रित प्रशासनमा सबै अधिकार केन्द्रमा थुपारिएका हुन्छन्, जसले गर्दा कामको भार बढी हुन्छ । तर कसैको पनि नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमता सीमित हुने हुँदा यस्तो प्रशासनमा स्वभावतः भूलहरू हुने सम्भावना हुन्छ ।

(घ) स्थानीय समस्याहरू समाधान गर्न केन्द्रमा जाहेर गरेर केन्द्रको निर्देशन आउन्जेल बिग्रिने काम बिग्रिसक्तछ । तसर्थ केन्द्रित प्रशासनमा दक्षताको कमी र ढीला-सुस्ती हुने दोष रहन्छ ।

(ङ) केन्द्रमा बस्ने प्रशासकहरूलाई स्थानीय परिस्थिति र समस्याको ज्ञान हुँदैन । उनी-हरूले दिएका निर्देशन अव्यावहारिक र वस्तुस्थितिसँग नमिल्ने दोष हुन्छ ।

(च) केन्द्रित प्रशासनमा निर्णय लिने अधिकार केन्द्रमा निहित रहने हुन्छ । तसर्थ केन्द्रमा पुग्न सक्ने व्यक्तिले मात्र प्रशासनको फाइदा उठाउन सक्तछ । साधारण जनताको निम्ति यो प्रणाली लाभदायक हुँदैन ।

(छ) केन्द्रले स्थानीय एकाईहरूलाई कुनै अधिकार नदिई कडा नियन्त्रणमा राख्तछ । तसर्थ स्थानीय एकाईहरूको प्रशासकहरूमा अभिभारा पन्छाउने र निष्क्रिय रहने मनोवैज्ञानिक असर परेको हुन्छ ।

३. नेपालमा प्रशासन व्यवस्था

हाम्रो देशमा जन–प्रशासनको श्रीगणेश २००७ सालदेखि भएको हो । त्योभन्दा पहिले राणाकालीन समयमा निरङ्कुश शासन व्यवस्था थियो । सबै अधिकार र शक्ति राणा प्रधानमन्त्रीमा केन्द्रित थिए । प्रधानमन्त्रीको हुकुम बेगर कुनै काम गर्न पाइँदैनथ्यो । सम्पूर्ण अधिराज्यलाई ३२ जिल्लाहरूमा विभाजित गरी प्रत्येक जिल्लामा एक-एकजना बडाहाकिम राणा परिवारबाट नियुक्त गरिन्थ्यो । बडाहाकिमहरूको मुख्य काम राजस्व उठाउनु र जनतामाथि कडा निगरानी राख्नु थियो । त्यससमयमा विकास भन्ने कुराको प्रशासनसँग कुनै सम्बन्ध थिएन । २००७ सालको क्रान्तिपछि प्रशासनलाई प्रजातन्त्र-अनुरूप बनाउन केही सुधारहरूको थालनी भयो । राणापरिवारले एकलौटी गरेको प्रशासन–अधिकार जनताको हातमा आयो । कामको प्रकृति हेरी विभिन्न मन्त्रालय तथा विभागहरू गठित भए । बडाहाकिमहरूको नियुक्ति र काम-कर्तव्यमा सुधार गरियो । तर राजनैतिक अस्थिरताले गर्दा प्रशासन विकासमूलक हुन सकेन । शासन–सुधारको नारामात्र लाग्न थाल्यो । २०१७ सालको क्रान्तिकारी परिवर्तनपछि विकेन्द्रीकरणको महत्व र प्रयोग वास्तविक रूपमा हुनथाल्यो ।

४. पञ्चायती व्यवस्था र विकेन्द्रीकरण

पञ्चायती व्यवस्था सम्पूर्ण नेपालीको चौतर्फी विकास गर्ने लक्ष्य लिएर आएको व्यवस्था हो । राष्ट्र निर्माणको लागि जनतालाई जागृत गराउन स्वयं अग्रसर हुने पञ्चायती व्यवस्थाका प्रवर्तक श्री ५ महेन्द्रको सदिच्छाअनुरूप विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अपनाइएको छ ।

तसर्थ मौसूफले हाम्रो संविधानको प्रस्तावनामा "विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अँगाल्ने" पञ्चायती व्यवस्थाको उद्देश्यको घोषणा गरिबक्स्यो । साथै "क्रमिक विकेन्द्रीकरणद्वारा प्रत्येक तहको शासनमा जन-प्रतिनिधिहरूलाई अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराई" जनकल्याण-कारी राज्यको सृजना गर्ने लक्ष्य पनि हाम्रो संविधानमा उल्लेख गरिएको छ। तसर्थ विकेन्द्रीकरण हाम्रो संविधान र व्यवस्थाको अभिन्न अङ्ग भएको छ ।

जनबल नै हाम्रो दलविहीन पञ्चायती व्यवस्थाको आधार हो । तसर्थ तमाम नेपालीहरूमा "नेपालको विकास नेपालीले नै गर्नुपर्दछ" भन्ने भावना जागृत गर्न राज-नैतिक विकेन्द्रीकरणको महत्वपूर्ण भूमिका छ । प्रत्येक तहको पञ्चायतमा जनप्रति-निधिहरूलाई सम्मिलित गराई जन-बल परिचालन गर्ने उद्देश्य रहेको छ । राष्ट्र-

निर्माणको काममा जनतालाई स्वेच्छाले अग्रसर गराउन पञ्चायतहरूलाई स्थानीय सरकारको रूपमा विकास गरिनेछ । यसरी अनावश्यक झैंझगडाबाट ह्रास भैरहेको जनबललाई राष्ट्र-निर्माणको काममा उपयोग गर्न विकेन्द्रीकरण गरिएको हो ।

उपर्युक्त लक्ष्य हासिल गर्न प्रशासन–यन्त्रलाई पनि सोही अनुरूप परिवर्तन गर्नु-पर्दछ । प्रशासन दक्षतापूर्ण नभएसम्म व्यवस्थाको लक्ष्य प्राप्त गर्न गाह्रो हुनेछ । प्रशासन विकासमूलक र जनमुखी नभएसम्म विकास कार्यमा कठिनाई पर्दछ । तसर्थ प्रशासन-यन्त्रमा जनसेवाको भावना उत्पन्न गराउन विकेन्द्रीकरण गरिएको छ । स्थानीय प्रशासकीय एकाईहरू पञ्चायतको तहअनुसार मिलाइएका छन् । अञ्चलाधीश तथा प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूमा आवश्यक अधिकारहरू प्रत्यायोजन गरिएका छन् ।

वर्ग-समन्वयको आधारमा शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने पञ्चायती व्यवस्थाको आर्थिक लक्ष्य हो । यो लक्ष्य हासिल गर्न आर्थिक विकेन्द्रीकरण अनिवार्य छ । दुइ-चार जना अर्ध-सामन्तीहरूको नियन्त्रणमा रहेको अर्थतन्त्रलाई स्थानीय जनताको हातमा विकेन्द्रित गर्नु आवश्यक छ । सर्वसाधारण जनतालाई आर्थिक विकेन्द्रीकरणद्वारा मात्र आत्मनिर्भर र स्वावलम्बी बनाउन सकिन्छ । साथै देशविकासको गम्भीर जिम्मेवारी वहन गर्न जनतालाई योग्य बनाउन विकेन्द्रीकरण महत्वपूर्ण छ ।

संविधानको घोषित लक्ष्यअनुसार पञ्चायतको गठन विकेन्द्रीकरणको आधारमा गरिएको छ । सबभन्दा माथिल्लो तहमा राष्ट्रिय पञ्चायत रहेको छ । त्यसपछि अञ्चल, जिल्ला र सबभन्दा तल्लो तहमा गाउँ सभा र नगर पञ्चायत रहेका छन् । यी सबै तहहरू एक–अर्कासँग विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तको आधारमा गठित गरिएका छन् ।

५. पञ्चायती व्यवस्थामा क्रमिक विकेन्द्रीकरण योजना

२०२२ साल पुस १ गते श्री ५ को सरकारले अधिराज्यभरि क्रमिक विकेन्द्रीकरण योजना लागू गर्ने निर्णय गर्‍यो । हाल जिल्ला पञ्चायतलाई विकेन्द्री-करणको मुख्य आधार मानिएको छ । जिल्ला पञ्चायतहरूलाई स्थानीय प्रशासन र विकास कार्यहरू सञ्चालन गर्न बढी अभिभारा तथा अधिकार क्रमशः सुम्पिदै लैजाने कदमहरू चालिनेछन् । स्थानीय विकासको निमित्त शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, भूमि इत्यादि जिल्ला–स्तरीय सबै कार्य र अधिकारहरू जिल्ला पञ्चायतद्वारा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो नवीन प्रणाली शुरू हुँदा अन्योलको वातावरण आउन सक्ने हुनाले विकेन्द्री-करणको कार्यान्वयन क्रमशः तथा योजनाबद्ध तरीकाले गरिने व्यवस्था छ । विकेन्द्री-करणका तीन चरण देहाय अनुसार हुनेछन् :–

(क) प्रारम्भिक चरण

यस चरणमा ७५ जिल्ला पञ्चायतहरूमा एक एक जना प्रमुख जिल्ला अधिकारी-को नियुक्ति गरिएको छ । राणाकालदेखि चलिआएका ३२ प्रशासकीय जिल्लाहरू

खारेज गरिएका छन् । यसरी प्रशासकीय र पञ्चायत क्षेत्रहरूमा समन्वय गरिएको छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई जिल्लाको शान्ति–सुरक्षा कायम गर्ने अधिकारहरू दिइएका छन् । जिल्ला पञ्चायतहरूलाई केही विकास कार्यहरूको अभिभारा दिइएको छ । साथै जिल्ला पञ्चायतका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्नमा श्री ५ को सरकारको तर्फबाट आवश्यक सहयोग दिने कर्तव्य प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हुनेछ ।

(ख) सङ्क्रमणकालीन चरण

विकेन्द्रीकरणको अन्तिम चरणको लागि आवश्यक तयारी गर्ने कार्यहरू यस चरणमा गरिन्छन् । यस चरणमा जिल्लास्तरीय विभिन्न विकास कार्यहरू सञ्चालन गर्ने अभिभारा जिल्ला पञ्चायतलाई सुम्पिएको छ। साथै सम्बन्धित केन्द्रीय विभाग-हरूका जिल्लास्तरीय सबै कर्मचारीहरू जिल्ला पञ्चायतको मातहतमा राखिएका छन् । अन्तिम चरणको लागि आवश्यक पर्ने तालीम दिइने व्यवस्था पनि छ ।

(ग) अन्तिम चरण

यस चरणमा अन्तिम रूपमा सुव्यवस्थित जिल्ला–प्रशासनको सृजना हुनेछ। शान्ति–सुरक्षा कायम राख्ने जिम्मेदारीबाहेक अरू सबै जिल्लास्तरीय कार्यभार सञ्चालन गर्ने अभिभारा जिल्ला पञ्चायतलाई सुम्पिइनेछ । राष्ट्रिय नीति निर्देशन–अन्तर्गत रही स्थानीय नीति सम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार समेत जिल्ला पञ्चायत-लाई हुनेछ । प्रमुख जिल्ला अधिकारी जिल्लाको शान्ति–सुरक्षा कायम गर्ने श्री ५ को सरकारको प्रमुख प्रतिनिधि हुनेछन् ।

यसरी जम्मा ५ वर्षभित्र ७५ जिल्लाहरूमा प्रारम्भिक चरण लागू गरिने-छ । पञ्चायतहरूको जिम्मेदारी वहन गर्न सक्ने क्षमताअनुसार दोस्रो र तेस्रो चरण लागू गरिनेछन् ।

अभ्यास

१. केन्द्रीकरण र विकेन्द्रीकरणको परिभाषासहित केन्द्रित प्रशासनका दोषहरू छोटकरीमा लेख्नुहोस् ।

२. "जनतालाई जागृत एवं सक्षम बनाउन विकेन्द्रीकरण आवश्यक छ" यस कथन–अनुसार पञ्चायती व्यवस्थामा विकेन्द्रीकरणको आवश्यकता र महत्वबारे प्रष्ट लेख्नुहोस् ।

३. नेपालमा प्रशासन–व्यवस्थाको विकासको झलकसहित क्रमिक विकेन्द्रीकरण योजनाको वर्णन गर्नुहोस् ।

४. तलका दुइ समूहको उपयुक्त जोडा मिलाएर सार्नुहोस् :–

(क) .... केन्द्रीकरण हो ।
(ख) .... विकेन्द्रीकरण हो ।
(ग) .... सङ्क्रमणकालीन चरणमा गरिनेछ ।
(घ) .... पञ्चायतहरूलाई स्थानीय सरकारको रूपमा विकास गरिनेछ ।
(ङ) .... जनताबाट अलग रहन सक्तैन ।

१. अन्तिम चरणको लागि तयारी गर्ने काम
२. लोककल्याणकारी राज्य
३. वास्तविक प्रजातान्त्रिक प्रणाली
४. अधिकार वा शक्ति सबै तहमा छरिएर राख्नु
५. ७५ जिल्लाहरूमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियुक्ति
६. सबै अधिकार वा शक्ति केन्द्रमा खिचेर राख्नु
७. राष्ट्र-निर्माणको काममा जनतालाई
८. प्रशासनमा सुधार ल्याउन
९. विकेन्द्रीकरणको आधार

५. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (×) दिनुहोस् :–

(क) केन्द्रीकरण र विकेन्द्रीकरण दुइ प्रकारका प्रणालीहरू हुन् । यी प्रणालीहरू प्रशासनमामात्र होइन राजनैतिक शक्ति र आर्थिक क्षेत्रमा पनि लागू हुन सक्तछन् । [ ]

(ख) पञ्चायती व्यवस्थाको लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रशासन–यन्त्रलाई विकासमूलक र जनमुखी बनाउनु आवश्यक छ । प्रशासन दक्षतापूर्ण नभएसम्म व्यवस्थाको लक्ष्य प्राप्त गर्न गाह्रो हुनेछ । [ ]

(ग) पञ्चायती व्यवस्थाको आर्थिक लक्ष्यअनुरूप दुइ-चारजना अर्ध-सामन्तीहरूको नियन्त्रणमा रहेको अर्थतन्त्रलाई सर्वसाधारण जनताको हातमा ल्याउन आर्थिक विकेन्द्रीकरण अनिवार्य छ । [ ]

(घ) सम्पूर्ण अधिराज्यलाई ७५ जिल्लाहरूमा विभाजित गरी प्रत्येक जिल्लामा एक-एक बडाहाकिम नियुक्त गरिन्छ । [ ]

खण्ड – तीन

आर्थिक पक्ष

नेपालको अर्थतन्त्रका प्रमुख विशेषता

कुनै पनि देशको अर्थतन्त्र त्यस देशको आर्थिक बनोट र वस्तुस्थितिमा आधारित हुन्छ । हाम्रो आर्थिक बनोट कृषिमा आधारित छ । तसर्थ हाम्रो अर्थतन्त्रको मूल आधार कृषि हो । हाम्रो आर्थिक अवस्था पिछडिएको छ । राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आय साह्रै न्यून छ । बहुसङ्ख्यक जनता दिनको दुइ छाक जोड्ने समस्यामा परेका छन् । राणाकालीन युगमा सामन्ती अर्थव्यवस्था थियो । कृषकहरूमाथि चर्को शोषण हुन्थ्यो । त्यस्तो दीनहीन आर्थिक अवस्थामा २००७ सालको क्रान्तिपछि पनि कुनै ठोस सुधार हुन सकेन । हाम्रो आर्थिक अवस्थामा वास्तविक सुधार २०१७ सालको ऐतिहासिक परिवर्तनपछि प्रारम्भ भयो ।

पञ्चायती व्यवस्थामा आर्थिक विकासको विशेष महत्व छ । गरीबीमाथि विजय पाउने संपूर्ण नेपालीहरूको आकाङ्क्षाको यो प्रतीक हो । पञ्चायती व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भएपछि हाम्रो आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्न ठोस कार्यहरूको थालनी भयो । तर सयौं वर्षदेखिको हाम्रो गरीबी पाँच–सात वर्षमै समाप्त हुन सक्तैन । हाम्रो अर्थतन्त्रका अन्य विशेषताहरू तल लेखिएबमोजिम छन् ।

१ कृषि प्रधान अर्थतन्त्र

हाम्रो देशको संपूर्ण आर्थिक गतिविधि कृषिमा आधारित छ । यहाँका ९३ प्रतिशत जनता कृषिमा निर्भर रहन्छन् । देशको निर्यात–व्यापारमा कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रमुख स्थान रहेको छ । # खाद्य–वस्तुको निर्यातमात्र कुल निर्यातको करीब ७० प्रतिशत रहेको छ । कुल राष्ट्रिय उत्पादनको दुई तिहाई कृषि क्षेत्रबाटै उपलब्ध हुन्छ । आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक दृष्टिकोणबाट कृषि एक केन्द्र–बिन्दुको रूपमा रहेको छ । हाम्रो विकास तथा उन्नति कृषि विकासमा निर्भर गर्दछ । यसर्थ कृषकहरूमाथि भैरहेको शोषणको अन्त्य गर्ने र परम्परागत कृषि प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गरी उत्पादनमा वृद्धि गर्न भूमि–सुधार कार्यक्रम लागू गरिएको छ । कृषिलाई खाद्यान्न बालीमामात्र सीमित नराखी व्यावसायिक रूपमा विकास गर्न कृषिजन्य उद्योगहरू स्थापना गर्ने लक्ष्य रहेको छ । तसर्थ हाम्रो अर्थतन्त्र कृषिप्रधान अर्थतन्त्र हो ।

२. योजनाबद्ध अर्थतन्त्र

हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा छिटो–छरितो आर्थिक विकास योजनाबद्ध विकास कार्यक्रमबाट मात्र संभव हुन्छ । हाम्रो आर्थिक बनोट असन्तुलित छ । कृषिमा

#चौथो योजना पृष्ठ ४१ (२०२४–२५ को अनुमान) बाट

मात्र आर्थिक बोझ परेको छ । उद्योग-धन्दा नगण्य मात्रामा छन् । यस्तो अवस्थामा योजनाबद्ध तरीकाले मात्र सर्वाङ्गीण विकासको हाम्रो सपना पूरा हुन सक्तछ । हाम्रो व्यवस्थाले आर्थिक विकासको साथै सामाजिक न्यायको सिद्धान्तलाई पनि अँगालेको छ । अनुचित आर्थिक दबावको रोकथामको लागि आर्थिक गतिविधिमा आवश्यक नियन्त्रण तथा निर्देशनको जरूरत पर्दछ । यी सबै कारणले गर्दा हाम्रा व्यवस्थाले योजनाबद्ध विकास कार्यक्रम लागू गरेको छ । २०१३ सालदेखि आवधिक योजनाहरू तर्जुमा गरी चौतर्फी विकास–कार्यको क्रम आजसम्म जारी रहेको छ । तसर्थ हाम्रो अर्थतन्त्रको विशेषता योजनाबद्ध अर्थतन्त्र हो ।

३. निर्यातमूलक अर्थतन्त्र

हाम्रो देशको आम्दानीको मुख्य स्रोत कोरा वस्तुको विदेशी निर्यात हो । आफ्नै देशमा कच्चा पदार्थबाट तयारी माल उत्पादन गर्ने उद्योगहरू पूर्णतया विकसित भैसकेका छैनन् । त्यसकारण हामी आफ्नो देशका कच्चा पदार्थहरू विदेशमा बेच्तछौं र आवश्यक तयारी माल–सामान खरीद गर्दछौं । विकासोन्मुख राष्ट्रहरू प्रायः कच्चा पदार्थहरू निर्यात गर्दछन् । कच्चा पदार्थ निर्यात गर्ने राष्ट्रको अर्थतन्त्रलाई निर्यातमूलक अर्थतन्त्र भनिन्छ । हाम्रो देशबाट विदेश जाने कच्चा पदार्थ जूट, लकडी, धान, जडीबूटी इत्यादि हुन् । यसप्रकारको व्यापारमा परिवर्तन ल्याई स्वदेशमै आवश्यक तयारी मालसामान उत्पादन गर्ने हाम्रो नीति रहेको छ ।

४. विकासोन्मुख अर्थतन्त्र

हाम्रो आर्थिक अवस्था पिछडिएको छ । तसर्थ हामी गरीबीमाथि विजय पाउन प्रयत्नशील छौं । पञ्चायती व्यवस्थाले दिग्दर्शन गरेको स्वावलम्बनको बाटो अनुसरण गर्दै नेपालीहरू आर्थिक उन्नतिको निम्ति अघि बढिरहेका छन् । आर्थिक विकासको लागि आवश्यक आधारहरू तयार गर्ने योजना चालू भैरहेका छन् । न्याँ उद्योगहरूको स्थापना, यातायात विकास, कृषि उत्पादनमा वृद्धि इत्यादिबाट यस क्षेत्रमा भएको प्रगति झल्किन्छ । आर्थिक योजना र आर्थिक प्रशासन मात्र होइन, सबै पञ्च र जनता आर्थिक पुनरुत्थानमा लागेका छन् । यसरी हाम्रो अर्थ–नीति विकासमूलक रहेको हुँदा हामीले आफ्नो क्षमताअनुसार प्रगति गर्न सकेका छौं । तर यी प्रगतिहरू हाम्रो आवश्यकताभन्दा थोरै छन् ।

५. मिश्रित अर्थतन्त्र

पञ्चायती व्यवस्थाको आफ्नै मौलिक आर्थिक सिद्धान्त छ । हाम्रो अर्थतन्त्र पूँजीवाद वा साम्यवादको नक्कल होइन । परस्पर विरोधी पूँजीवादी र साम्यवादी

अर्थतन्त्रका गुणहरूमात्र हाम्रो व्यवस्थामा मिसिन आएका छन् । तर ती दुवैका अवगुणहरूबाट हाम्रो अर्थव्यवस्था चोखो रहेको छ । यसकारण हाम्रो अर्थतन्त्र मिश्रित अर्थतन्त्र हो ।

हाम्रो आर्थिक लक्ष्य शोषणरहित समाज सृजना गर्नु हो । शोषण अन्त्य नभै समाजमा शान्ति कायम हुँदैन । तसर्थ यो उद्देश्य अति उच्च छ । साम्यवादी-हरू यही लक्ष्य-प्राप्तिको लागि वर्ग–सङ्घर्षको बाटो अपनाउँदछन । हामी वर्ग–सङ्घर्ष होइन, समन्वयको आधारमा शोषणरहित समाजको स्थापना गर्दछौं । तसर्थ हाम्रो व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको शोषणरहित समाज साम्यवादको नक्कल होइन ।

हाम्रो अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रलाई देशको आर्थिक विकासमा शरीक हुन उत्साहित गरिन्छ । हाम्रो व्यवस्थाले प्रदान गरेको व्यक्तिगत आर्थिक स्वतन्त्रता कुनै वर्ग वा व्यक्तिमाथि अनुचित आर्थिक दबाव दिन पाउने छूट होइन । आर्थिक विकासको निम्ति निजी क्षेत्र र सरकारी क्षेत्र दुवै सक्रिय रहन्छन् । पूँजीवादमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताले शोषण गर्ने प्रवृत्तिलाई मौका दिए झैं हाम्रो व्यवस्थामा त्यस्तो मौका दिइँदैन । तसर्थ हांम्रो अर्थतन्त्र पूँजीवादी अर्थतन्त्रको नक्कल होइन ।

हाम्रो अर्थतन्त्र पञ्चायती प्रजातान्त्रिक दर्शनमा आधारित मिश्रित अर्थतन्त्र हो, जो तीनमुखी छ–सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र पञ्चायत अथवा साझा क्षेत्र ।

६. हाम्रो अर्थतन्त्रका अन्य विशेषता

उपर्युक्त विशेषताहरू आर्थिक सिद्धान्तको दृष्टिकोणबाट देखिएका विशेषता हुन् । यसबाहेक हाम्रो अर्थतन्त्रका केही अन्य विशेषताहरू पनि छन् । हाम्रो अर्थतन्त्र हाम्रो व्यवस्थाको मूलभूत दर्शनसँग संबद्ध छ ।

हाम्रो अर्थतन्त्रले सबै नागरिकलाई समान अवसर प्रदान गर्दछ । दलगत व्यवस्थामा झैं अर्थ–सम्पन्न समुदायले शासन-व्यवस्थालाई कठपुतली बनाउने चालबाजी यस अर्थतन्त्रमा गर्न सक्तैन । वर्ग-समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित यो व्यवस्था भएकोले कुनै वर्गलाई थिचोमिचो होला कि भन्ने डर वा त्रास रहँदैन । श्री ५ को गतिशील नेतृत्वमा हुर्केको यस पञ्चायती अर्थतन्त्रको सामाजिक र राजनैतिक विशेषताहरू पनि छन् ।

७. हाम्रो राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आय

यस पञ्चायती अर्थतन्त्रको सफल सञ्चालनको परिणाम-स्वरूप हाम्रो राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आयमा केही वृद्धि भएको छ । हुनत हालको हाम्रो प्रतिव्यक्ति आय जीवन-निर्वाहको निम्ति पर्याप्त छैन ; तर विगत केही वर्षको तुलनामा यसको वृद्धि भएको छ । विकासोन्मुख देशमा भविष्यको लागि विकासको गतिमा तीव्रता ल्याउन दीर्घकालीन योजनामा विशेष जोड दिनु वाञ्छनीय हुन्छ । यसरी विकासको आधार तयार पार्ने सिलसिलामा गरिने

दीर्घकालीन लगानीको फल तुरुन्तै प्राप्त हुँदैन। तसर्थ लगानीको अवधिमा प्रतिव्यक्ति आयमा ठोस वृद्धि नहुनु स्वाभाविकै हो। यही कुरा राष्ट्रिय आयको हकमा पनि लागू हुन्छ। तसर्थ हाम्रो राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि-दर न्यून छ। चौथो पञ्च वर्षीय योजनामा प्रतिव्यक्ति आय-वृद्धि गर्ने र दीर्घकालीन विकासको आधार स्थापित गर्ने लक्ष्यमा उपयुक्त सन्तुलन कायम गर्न प्रयत्न गरिएको छ।

अभ्यास

१. हाम्रो अर्थतन्त्रका प्रमुख विशेषताहरू छोटकरीमा लेख्नुहोस्।

२. "हाम्रो अर्थतन्त्र पूँजीवाद वा साम्यवादको नक्कल होइन", यस कथनलाई प्रष्ट गर्दै हाम्रो अर्थतन्त्रलाई किन मिश्रित अर्थतन्त्र भनिन्छ? व्याख्या गर्नुहोस्।

३. हाम्रो अर्थतन्त्रका तलका कुनै चार विशेषताहरूको व्याख्या गर्नुहोस् :–
(क) विकासोन्मुख अर्थतन्त्र (ख) निर्यातमूलक अर्थतन्त्र (ग) योजनाबद्ध अर्थतन्त्र
(घ) कृषि प्रधान अर्थतन्त्र (ङ) राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आय।

४. तलका प्रत्येक भनाइ अघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो चिह्न (√) लगाउनुहोस्:–
(क) हाम्रो अर्थतन्त्र कृषि प्रधान अर्थतन्त्र हो, किनभने –
[ ] हाम्रो आर्थिक बनोट कृषिमा आधारित छ।
[ ] ९३ प्रतिशत जनता कृषिमा निर्भर रहन्छन्।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तरहरू ठीक छन्।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तरहरू ठीक छैनन्।
(ख) हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थाको आफ्नै मौलिक आर्थिक सिद्धान्त छ। साम्यवाद र पूँजीवादका गुणहरू मात्र समावेश गरी अवगुणहरू हाम्रो अर्थतन्त्रमा हटाइएका छन्। तसर्थ हाम्रो अर्थतन्त्रलाई––
[ ] निर्यातमूलक अर्थतन्त्र भनिन्छ।
[ ] विकासमूलक अर्थतन्त्र भनिन्छ।
[ ] योजनाबद्ध अर्थतन्त्र भनिन्छ।
[ ] मिश्रित अर्थतन्त्र भनिन्छ।

५. खाली ठाउँमा कोठाभित्र मध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस्:–
(क) विकासोन्मुख राष्ट्रहरू प्रायः कच्चा पदार्थहरू निर्यात गर्दछन्। कच्चा पदार्थ निर्यात गर्ने राष्ट्रहरूको अर्थतन्त्रलाई .....अर्थतन्त्र भनिन्छ।
[(१) विकासमूलक (२) अविकसित (३) निर्यातमूलक (४) विकासोन्मुख]
(ख) हाम्रो आर्थिक बनोटअनुसार कृषिमा मात्र बोझ परेको छ। उद्योगधन्दा नगण्य मात्रामा छन्। यस्तो अवस्थामा ..... मात्र सर्वाङ्गीण विकासको हाम्रो सपना पूरा हुन सक्तछ।

[(१) कृषि विकासले (२) योजनाबद्ध तरीकाले (३) आर्थिक विकासले (४) प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धिले]

(ग) हाम्रो विकास तथा उन्नति कृषिमा निर्भर गर्दछ। यसर्थ कृषकहरूमाथि भैरहेको शोषणको अन्त्य गर्न र परम्परागत कृषि-प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गरी उत्पादन वृद्धि गर्न ..... लागू गरिएको छ।

[(१) नयाँ मुलुकी ऐन (२) गाउँफर्क राष्ट्रिय अभियान (३) विकास कार्यक्रम (४) भूमिसुधार कार्यक्रम]

(घ) हामी वर्ग-सङ्घर्ष होइन, समन्वयको आधारमा शोषणरहित समाजको स्थापना गर्दछौं। तसर्थ हाम्रो व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको शोषणरहित समाज ....नक्कल होइन ।

[(१) पूँजीवादको (२) साम्यवादको (३) मिश्रित अर्थतन्त्रको (४) योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको]

योजनाबद्ध अर्थतन्त्र

आर्थिक विकास जस्तो महत्वपूर्ण कार्य सम्पन्न गर्न योजनाको आवश्यकता पदछ। देशको स्थितिलाई ध्यानमा राखी सबैको हितको उद्देश्यले तर्जुमा गरिएका आर्थिक योजनाले मात्र विकास संभव हुन्छ। पञ्चायती व्यवस्थाले कुनै पनि व्यक्ति वा वर्गलाई अनुचित आर्थिक दबाव हुन नदिने र गरीबीबाट मुक्त गर्ने लक्ष्य लिएको छ। सो लक्ष्यअनुसारको योजना बनाई आर्थिक गतिविधि परिचालन गर्नु आवश्यक हुन्छ। विकास कार्यमा तीव्रता ल्याउनकोलागि पनि योजना अति प्रभावकारी सिद्ध भएको छ। विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा विकासको योजना तर्जुमा गरिन्छ। यति वर्षमा यस्तो किसिम-बाट उन्नति गर्ने भन्ने कुरा योजनाबद्ध तरीकाले मात्र हासिल गर्न सकिन्छ। हाम्रो व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको आर्थिक लक्ष्य हासिल गर्न सोहीअनुरुपको आर्थिक योजना हुनुपर्दछ। यी सबै कारणहरूले गर्दा हामीले योजनाबद्ध तरीकाले विकास गर्ने मार्ग अपनाएका छौं। तसर्थ हाम्रो अर्थतन्त्रलाई योजनाबद्ध अर्थतन्त्र भनिन्छ।

१. योजनाबद्ध अर्थतन्त्रका लक्षणहरू

योजनाबद्ध अर्थतन्त्र अन्य प्रकारका अर्थतन्त्रभन्दा फरक हुन्छन्। पूँजीवादी मुलुकहरूले योजनाबद्ध अर्थतन्त्र अपनाएका हुँदैनन। आर्थिक गतिविधिलाई स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन हुन दिनुपर्दछ भन्ने उनीहरूको धारणा रहेको हुन्छ। त्यस्तो अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र अर्थतन्त्र भनी नामकरण गरिएको छ।

योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा देशको आवश्यकता हेरी कस्तो जीज (वस्तु) उत्पादन गर्नु आवश्यक छ र कसरी सर्वसाधारणको आर्थिक हितको रक्षा हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइन्छ। त्यसकारण देशको आर्थिक गतिविधिमा नियन्त्रण र निर्देशन गरिन्छ। आर्थिक गतिविधिलाई अनियन्त्रितरुपले छोडिएमा धनी झन् धनी र गरीब झन् गरीब हुन जाने संभावना हुन्छ।

उत्पादकहरू त्यस्ता वस्तु उत्पादन गर्न खोज्दछन् जसबाट उनीहरूलाई नाफा धेरै हुन्छ। तर आर्थिक विकासको निम्ति अरू नै वस्तुहरूको उत्पादन हुनु आवश्यक हुनसक्तछ। त्यसकारण योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा आर्थिक विकासको निम्ति आवश्यक वस्तुहरू सरकारी क्षेत्रबाट उत्पादन गरिन्छ। अन्य नाफा हुन सक्ने खालका उत्पादन-हरूलाई निजी क्षेत्रमा स्थापना गर्ने व्यवस्था गरिन्छ। स्वतन्त्र अर्थतन्त्रमा झैं उद्योग वा अन्य व्यवसायमा सरकारी क्षेत्रले हात हाल्नु हुन्न भन्ने कुरा योजनाबद्ध अर्थतन्त्रले स्वीकार गर्दैन।

योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको अर्को लक्षण राष्ट्रिय आर्थिक विकासको योजना तर्जुमा गर्ने एउटा केन्द्रको स्थापना हुनु हो। देशको संपूर्ण क्षेत्रको सर्वेक्षण गरी राष्ट्रव्यापी

आर्थिक योजना बनाउन काम केन्द्रले गर्दछ । उपलब्ध साधन, श्रमशक्ति इत्यादिलाई परिचालन गर्ने नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गरिन्छ । योजनाअनुसार निर्माण र विकास कार्य इत्यादि गरिन्छ ।

हाम्रो अर्थतन्त्र पनि यही ढाँचाको भएकोले हाम्रो देशमा विद्वान् अर्थशास्त्रीहरू सदस्य भएको "राष्ट्रिय योजना आयोग" स्थापना भएको छ । यस आयोगले कस्तो नीति, कार्यक्रम हाम्रो देशलाई सुहाउँदछ र छिटो विकास हुन्छ भन्ने कुरामा विचार गर्दछ । यसले आर्थिक योजनाहरू तर्जुमा गर्दछ र आवश्यक भएमा सुझाव माग्दछ । यस आयोगले तयार गरेको योजना श्री ५ बाट स्वीकृति बक्सेपछि लागू गरिन्छ । योजनालाई कार्यान्वयन गर्नु सरकारी कार्यालय, पञ्चायत र सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हो । हाल चालू रहेको चौथो योजना राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गरेको हो ।

राष्ट्रिय योजनालाई वास्तविक जन–आकाङ्क्षा र स्थानीय आवश्यकतामा आधारित गर्न श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको अध्यक्षतामा "राष्ट्रिय विकास परिषद्" को गठन भएको छ । यस परिषद्मा मन्त्री–परिषद्का सदस्यहरू, वर्गीय र व्यावसायिक सङ्गठनका केन्द्रीय सभापतिहरू आदि सदस्य रहन्छन् । साथै नेपाल अधिराज्यका ७५ जिल्ला पञ्चायतहरूमध्येबाट तराई, पहाड र दुर्गम जिल्लाहरू मिलाई १।१ वर्षको पालो गरी चौधै अञ्चलको प्रतिनिधित्व हुने किसिमले १४ जिल्ला पञ्चायतका सभापतिहरू पनि सदस्य हुन्छन् । यस परिषद्ले खास गरी योजनाको लक्ष्यअनुसार समयमा काम तामेल गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिन्छ । योजना तर्जुमा गर्दा अपनाउनु पर्ने नीतिहरू, खास प्राथमिकता दिनु पर्ने क्षेत्रहरूबारेमा राष्ट्रिय योजना आयोगलाई यसले निर्देशन दिन्छ ।

योजनाबद्ध अर्थतन्त्र अपनाइएको हाम्रो देशमा श्री ५ महाराजाधिराज स्वयं आर्थिक विकासको निम्ति अग्रसर भइबक्सेको छ ।

२. नेपालमा योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको विकास

हाम्रो देशमा योजनाबद्ध तरीकाले विकास कार्य सञ्चालन भएको धेरै वर्ष भएको छैन । २००७ सालपूर्व राणाकालीन युगमा जनतालाई भुलाएर राख्न केही कदमहरू चालिएका थिए । उद्योग, कृषि, वाणिज्य इत्यादिमा सुधार ल्याउने भनी प्रचार गरिएको थियो । हुनत त्यस बेला दुइचार ठाउँमा बाटो बनाउने, कलकारखाना खोल्ने इत्यादि काम भएका थिए; तर त्यतिखेर कुनै ठोस काम हुन सकेन ।

२००७ सालको क्रान्तिपछि पनि केही वर्षसम्म देशमा आर्थिक विकासको नारा–मात्र चल्न थाल्यो । कुनै योजना बन्न सकेन । स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रले २०१३ सालमा "योजना मण्डल" को गठन गरिबक्स्यो । त्यसपछि मात्र नेपालमा योजनाबद्ध

विकासकार्यको श्रीगणेश भयो । २०१३ सालदेखि २०१८ सम्म प्रथम पञ्च वर्षीय योजना; २०१९ देखि २०२२ सम्म त्रिवर्षीय योजना; २०२२ देखि २०२७ सम्म पञ्च वर्षीय योजना र हाल २०२७ देखि २०३२ सम्म पञ्च वर्षीय योजना लागू भएका छन् ।

३. योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको आवश्यकता र महत्व

योजनाबद्ध अर्थतन्त्र हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रको निम्ति आवश्यक छ । यस प्रणालीको आवश्यकताका केही प्रमुख कारणहरू देहायमा उल्लेख गरिएका छन् ।

(क) आर्थिक विकासको गति तीव्र गर्न

विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको आर्थिक स्थिति पिछडिएको हुन्छ । थोरै समयमा धेरै उपलब्धि हासिल गरी आर्थिक स्वाधीनता प्राप्त गर्नु आवश्यक छ । यस लक्ष्य प्राप्तिको निम्ति सुनियोजित आर्थिक योजना तर्जुमा हुनु अनिवार्य छ । दीर्घकालीन आर्थिक पुनरुत्थानको योजनाबिना यो काम पूरा गर्न सकिंदैन । तसर्थ सबै विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले योजनाबद्ध अर्थतन्त्रलाई अपनाउँदछन् ।

(ख) वर्ग–समन्वयको आधारमा शोषणरहित समाजको सृजना गर्न

हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थाले वर्गसमन्वयको सिद्धान्तको आधारमा शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस लक्ष्यको परिपूर्तिको निम्ति आर्थिक शोषणको अन्त्य गर्ने योजना बनाइनुपर्दछ । कुनै वर्ग वा व्यक्तिले अर्को व्यक्ति वा वर्गउपर शोषण गर्न नदिने हाम्रो योजनाको उद्देश्य छ । यसका लागि अनुकूल स्थिति तयार गर्न भूमिसुधार कार्यक्रम, राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना इत्यादि अपनाइएका छन् ।

(ग) आर्थिक असमानता हटाउन

विकासोन्मुख देशहरूमा आर्थिक असमानता नै सबभन्दा ठूलो समस्या हो । देशको साधन तथा शक्तिको उपयोग गरीब जनताको आर्थिक स्तर उठाउनको निम्ति गरिनु-पर्दछ । बिना योजनाको अर्थतन्त्रमा धनी अझ धनी र गरीब अझ गरीब हुने संभावना हुन्छ । तसर्थ यस समस्याको समाधान आर्थिक समानता कायम गर्ने लक्ष्य रहेको योजनाद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ ।

(घ) औद्योगीकरणको निम्ति

हाम्रो देश कृषि प्रधान देश हो । ९३ प्रतिशत जनता कृषिमा निर्भर गर्दछन् । यसरी जन–भार कृषिमा असन्तुलित रहनाले विकासको लक्ष्य पूर्ण हुन सक्तैन । अर्को-तर्फ उद्योग–धन्दा नगण्य रूपमा छ । हाम्रो देशको यस्तो आर्थिक स्थितिलाई ध्यानमा

राखी कृषि र उद्योग समन्वयको आधारमा योजना तर्जुमा नभएमा हाम्रो विकास सम्भव हुँदैन । साथै औद्योगीकरण उद्योगपतिको लाभको निम्ति मात्र होइन, सर्वसाधारणको हितको निम्ति हुनु पर्दछ । यसको निमित्त आवश्यक नियन्त्रण गरी सन्तुलन कायम गर्नुपर्दछ । योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा मात्र यो सम्भव हुन्छ ।

(ङ) विकासको मूल फुटाउन

आर्थिक विकास नै प्रमुख विकास हो । हाम्रो देशमा कृषिलाई अनुत्पादक अर्थात् खाद्यान्नको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने चलन छ । देशमा बाटोघाटोको कमी छ, शिक्षाको कमी छ । यी सबै कुरा एक अर्कासँग सम्बन्धित छन् । विकासको मूल फुटाउन विकासका आधारहरूको विकास गर्नुपर्दछ । यातायात, विद्युत् आदि विकासका आधारहरू हुन् । यस्ता आधारभूत कुराहरूको विकास गर्ने योजना नभएमा विकासको मूल फुट्न कठिन पर्दछ । तसर्थ योजनाबद्ध अर्थतन्त्र यसको निम्ति आवश्यक छ ।

(च) मूल्य–नियन्त्रणको निम्ति

आर्थिक विकासको निम्ति मूल्य स्थिरता र आर्थिक स्थिरता कायम राख्नु आवश्यक हुन्छ । आर्थिक अस्थिरता विकासको बाटोमा एक प्रकारको तगारो हो । चीज (वस्तु) लुकाई कृत्रिम अभाव पैदा गरी भाउ बढाउने व्यापारी–प्रवृत्ति हुन सक्तछ । त्यसकारण योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा यी कुराहरू नियन्त्रण गर्न आवश्यक कदम उठाइएको हुन्छ । तसर्थ आर्थिक स्थिरता र महँगी रोक्न योजनाबद्ध अर्थतन्त्र महत्वपूर्ण छ ।

अभ्यास

१. योजनाबद्ध अर्थतन्त्र कस्तोलाई भनिन्छ ? यसका लक्षणहरू वर्णन गर्नुहोस् ।

२. योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको आवश्यकता र महत्वबारे चर्चा गर्नुहोस् ।

३. हाम्रो अर्थतन्त्रलाई किन योजनाबद्ध अर्थतन्त्र भनिन्छ ? नेपालमा योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको विकासबारे सङ्क्षेपमा वर्णन गर्नुहोस् ।

४. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस्:–

(क) श्री ५ महाराजाधिराजको अध्यक्षतामा. . . .गठन भएको छ ।
[(१) राष्ट्रिय योजना आयोग (२) राष्ट्रिय विकास परिषद् (३) आर्थिक योजना परिषद् (४) योजना विकास आयोग]

(ख) २००७ सालको क्रान्तिपछि पनि केही वर्षसम्म देशमा आर्थिक विकासको नारामात्र चल्न थाल्यो ।. . . . सालदेखि नेपालमा योजनाबद्ध विकास कार्यक्रमको थालनी भयो ।
[(१) २०१३ (२) २०१७ (३) २०१९ (४) २०२७]

(ग) आर्थिक विकास जस्तो महत्वपूर्ण कार्य सम्पन्न गर्न....आवश्यकता पर्दछ।

[(१) योजना (२) विकास (३) कलकारखाना (४) आर्थिक उन्नति]

(घ) योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा देशको आवश्यकता हेरी कस्तो चीज (वस्तु) उत्पादन गर्नु आवश्यक छ र कसरी सर्वसाधारणको आर्थिक हितको रक्षा हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइन्छ। त्यसकारण देशको आर्थिक गतिविधिमा....र निर्देशन गरिन्छ।

[(१) स्वतन्त्र (२) नाफा (३) उत्पादन (४) नियन्त्रण]

५. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (×) दिनुहोस्:–

(क) निजी उत्पादकहरूले विकासको निम्ति आवश्यक वस्तुहरू उत्पादन गर्न खोज्दछन्। त्यसकारण योजनाबद्ध अर्थतन्त्रमा आर्थिक विकासको निम्ति आवश्यक वस्तुहरू निजी क्षेत्रबाट उत्पादन गरिन्छन्। [ ]

(ख) योजनाबद्ध अर्थतन्त्रको एक लक्षण राष्ट्रिय आर्थिक विकासको योजना तर्जुमा गर्ने एउटा केन्द्रको स्थापना हुनु हो। हाम्रो देशमा विद्वान् अर्थशास्त्रीहरू सदस्य भएको "राष्ट्रिय योजना आयोग" स्थापना भएको छ। हाल चालू रहेको चौथो योजना राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गरेको हो। [ ]

(ग) विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको आर्थिक स्थिति पिछडिएको हुन्छ। थोरै समयमा धेरै उपलब्धि हासिल गरी आर्थिक स्वाधीनता प्राप्त गर्नु आवश्यक छ। यस लक्ष्य प्राप्तिको निम्ति सुनियोजित आर्थिक योजना तर्जुमा हुनु आवश्यक छ। [ ]

(घ) द्रुत गतिले आर्थिक विकास गर्ने स्वतन्त्र अर्थतन्त्र प्रभावकारी सिद्ध भएको हुँदा हाम्रो व्यवस्थाले स्वतन्त्र अर्थतन्त्र अँगालेको छ। [ ]

चौथो योजना २०२७-३२

हाम्रो देशमा २०१३ सालदेखि योजनाबद्ध तरीकाले विकास कार्य शुरू भएको हो । यस क्रममा वर्तमान योजना चौथो हो । यो २०२७ देखि २०३२ सम्म चल्दछ । हाम्रो देशमा यो समेत जम्मा चार ओटा यस्ता योजनाहरू कार्यान्वयन भएका छन् । राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तर्जुमा गरिएको यस चौथो योजनाको उद्देश्य र नीति, खर्चको बाँडफाँट, प्राथमिकता इत्यादिबारे संक्षिप्त जानकारी हासिल गर्नु उपयोगी हुनेछ ।

१. चौथो योजनाको उद्देश्य र नीति

चौथो योजनामा नयाँ आयोजनाहरूमा हात हाल्नुभन्दा चालू आयोजनाहरूलाई बढी उपयोगी तुल्याउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । पहिलो योजना–कालमा प्रारम्भ भएका, तर पूरा भै नसकेका आयोजनाहरूलाई बढी उपयोगी बनाउने नीति लिइएको छ । यो योजनालाई वस्तुगत योजना भन्न सकिन्छ । चौथो योजनामा उत्पादन वृद्धिको साथै त्यसको न्यायोचित वितरणको व्यवस्थालाई ध्यानमा राखिएको छ । यस योजनामा विदेशी सहायतामाथिको निर्भरता क्रमशः घटाउँदै लैजाने दीर्घकालीन उद्देश्य राखिएको छ ।

चौथो योजनामा पञ्चायती व्यवस्थासँग आबद्ध तथा संविधानमा निर्दिष्ट लक्ष्यहरू-अनुरूप तर्जुमा गर्ने प्रयास भएको छ । यो योजना तर्जुमा गर्दा देहायमा उल्लिखित उद्देश्यहरूलाई ध्यान दिइएको छ ।

(क) उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्ने

जनकल्याणको अभिवृद्धि आर्थिक उन्नतिबाट मात्र सम्भव हुन्छ । साथै अनुचित आर्थिक दबाव र शोषणको अन्त्य गर्न सर्वप्रथम गरीबीलाई हटाउनुपर्दछ । तसर्थ यस योजनामा उत्पादन वृद्धिमा जोड दिइएको छ । वार्षिक चार प्रतिशतका दरले राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि गर्ने यस योजनाको उद्देश्य छ ।

(ख) निरन्तर विकासको लागि आवश्यक आधारहरू तयार गर्ने

हाम्रो देशमा दीर्घकालीन विकासको निम्ति आवश्यक आधारहरू जस्तै, यातायात, सञ्चार र विद्युत् इत्यादि अविकसित अवस्थामा रहेका छन् । यी आधारभूत कुराहरू विकास गर्नेतर्फ ध्यान दिनु आवश्यक छ । अर्कोतर्फ हाम्रो आर्थिक अवस्थामा तत्काल सुधार ल्याउन उत्पादनमा वृद्धि गर्नेतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ । तसर्थ चौथो योजनामा यी दुवै लक्ष्यमा चाहिँदो सन्तुलन कायम गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(ग) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको विस्तार तथा विविधीकरण गर्ने

नेपाल भू-परिवेष्ठित देश हुनाले वैदेशिक व्यापारको कम अनुभव छ । आर्थिक विकासमा गतिशीलता ल्याउन निर्यात–व्यापारमा वृद्धि र विविधीकरण गर्नु आवश्यक छ। व्यापारको निमित्त एउटै देशसँग मात्र निर्भर रहनु आर्थिक दृष्टिकोणले वाञ्छनीय हुँदैन । तसर्थ यस योजनामा व्यापार–विस्तार गर्नुका साथै व्यापारमा अनेकता ल्याउने उद्देश्य राखिएको छ ।

(घ) मूल्य वृद्धिमा नियन्त्रण गरी आर्थिक स्थिरता ल्याउने

आर्थिक विकास र आर्थिक स्थिरतालाई साथै विचार नगरिएमा विकासको प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था उत्पन्न हुन्छ । मूल्य–वृद्धि र आर्थिक अस्थिरताले योजनाबद्ध विकास कार्यमा बाधा पुर्‍याउँदछ । तसर्थ यस योजनामा आर्थिक स्थिरता कायम राख्ने लक्ष्य राखिएको छ ।

(ङ) श्रम शक्तिको प्रभावकारी उपयोग तथा जनसङ्ख्याको वृद्धिमा नियन्त्रण

आर्थिक विकासको निम्ति देशमा रहेको श्रम शक्तिको प्रभावकारी उपयोग र जनसङ्ख्या वृद्धि दरको गतिलाई नियन्त्रण गर्नेतर्फ ध्यान दिनु जरूरी छ ।

अत्यधिक मात्रामा श्रम शक्तिको उपयोगद्वारा विकासको गतिमा तीव्रता आउँदछ। हाल कृषि क्षेत्रमा असन्तुलित श्रम शक्तिलाई गैर कृषि क्षेत्रमा स्थानान्तर गर्ने बृहत् काम ५ वर्षको छोटो अवधिमा सम्भव हुँदैन । तथापि यस योजनामा श्रम प्रधान कार्यविधिहरू अपनाई रोजगारमा वृद्धि गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । जनसङ्ख्या वृद्धि-दरको गति नियन्त्रण गर्न परिवार नियोजन कार्यक्रममा जोड दिइएको छ ।

(च) शोषणरहित समाजको सृजना गर्नमा सहायक हुने स्थिति तयार गर्ने

पञ्चायती व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको शोषणरहित समाजको सृजना गर्न ५ वर्षमा सम्भव छैन । तथापि यो उद्देश्य परिपूर्तिको निम्ति दीर्घकालीन लक्ष्य राखी हाल केही कदमहरू चाल्ने यस योजनाको उद्देश्य छ । विगत योजनाकालमा सामाजिक न्याय तथा किसानमाथिको शोषणको अन्त्य गर्न मुलुकी ऐन, भूमिसुधार इत्यादि कार्यक्रम लागू भइसकेका छन्। साथै भूमिसुधार कार्यक्रमलाई बढी प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य पनि राखिएको छ। वर्तमान योजनामा आन्तरिक साधनको परिचालन, सीमित साधनको केन्द्रीकरण र निजी क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने इत्यादि कुरामा जोड दिइएको छ ।

२. चौथो योजनाको प्राथमिकता

उपर्युक्त नीति र उद्देश्यअनुरूप चौथो योजनामा देहायबमोजिम प्राथमिकता दिइएको छ ।

(क) यातायात र सञ्चार

भविष्यमा आर्थिक विकासको गतिमा तीव्रता ल्याउन सकिने आधारभूत स्थिति तयार पार्न यातायात र सञ्चार जस्ता विकासका आधारलाई पहिलो प्राथमिकता दिइएको छ । हाम्रो योजनामा अल्प समयमा उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्ने उद्देश्यअनुसार यातायातको विकास अत्यावश्यक छ । आर्थिक विकासको निम्ति यातायातको अभाव एउटा प्रमुख अवरोधको रूपमा देखापरेको छ । तेस्रो योजनाकालमा प्रारम्भ गरिएका तर पूरा भैनसकेका आयोजनाका साथै क्षेत्रीय विकासको लागि आवश्यक नयाँ आयोजनाहरू समावेश गरिएका छन् । चौथो योजनाअन्तर्गत सरकारी क्षेत्रमा हुने खर्चको अधिकांश भाग यातायात र सञ्चार–सुविधाको विकासमा लगाइनेछ ।

(ख) कृषि, भूमिसुधार, सिंचाइ र वन

नेपालमा ९३ प्रतिशत जनशक्ति कृषिमै लागेको छ । कृषि उत्पादनमा वृध्दि गरिएमा मात्र बहुसङ्ख्यक जनताको जीवन-स्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ। देशमा रहेका उद्योगहरूलाई चाहिने कच्चा पदार्थ पनि कृषि पैदावार नै हुन् । खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि भएमा विकासको गतिमा आइपर्ने अवरोधहरूलाई हटाउन सहयोग हुनेछ । कृषिलाई खाद्यान्न उत्पादनको साथै व्यावसायिक रूप दिनु पनि जरूरी छ । कृषिलाई यस योजनामा प्राथमिकताको क्रममा दोस्रो स्थानमा राखिएको छ।

(ग) उद्योग, वाणिज्य, विद्युत् र खानी

उद्योगहरूको विकास कृषिको साथसाथै हुनु आवश्यक छ । उद्योगहरूको विकास गर्ने मुख्य अभिभारा निजी क्षेत्रको हो । तर केही खास आधारभूत उद्योगहरूको विकासमा श्री ५ को सरकारले हात हाल्नेछ । साथै सरकारी क्षेत्रमा स्थापना भैसकेका उद्योगहरूको सुदृढीकरण गर्ने दिशातर्फ यस योजनाकालमा ठोस कदम उठाइनेछन् ।

(घ) पञ्चायत, शिक्षा , स्वास्थ्य र अन्य सामाजिक सेवा

यस योजनामा चौथो प्राथमिकता पञ्चायत, शिक्षा आदि सामाजिक सेवाहरूलाई दिइएको छ। यी सेवाहरूमा सालबसाली खर्चको बढ्दो बोझलाई विचार गरी विस्तार गर्ने नीतिभन्दा उपलब्ध सुविधाहरूको सुदृढीकरण गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिइएको छ ।

(ङ) तथ्याङ्क

भरपर्दो तथ्याङ्कको अभावमा योजना तर्जुमा गन मुश्किल पर्दछ । देशको विकास–कार्य कहाँ पुग्यो भन्ने कुरा पनि तथ्याङ्ककै आधारमा लेखाजोखा गरिन्छ । तसर्थ यस योजनामा पाँचौं प्राथमिकता तथ्याङ्कलाई दिइएको छ ।

३. चौथो योजनामा खर्चको बाँडफाँट

यस योजनामा उपर्युक्त प्राथमिकताअनुरूप निर्धारित लक्ष्य र कार्यक्रम पूरा गर्ने कुल रू० ३४५ करोड खर्च हुनेछ । (आवास घरमा हुने खर्च समावेश गरिएको छैन) यसमध्ये रू० २५५ करोड सरकारी क्षेत्रमा, १२ करोड पञ्चायत क्षेत्रमा र ८७ करोड गैर–सरकारी क्षेत्रमा खर्च हुने अनुमान छ । योजनामा हुने खर्च रू० ३५४ करोडको अर्को तरीकाले बाँडफाँट गरेमा रू० २९३ करोड पूँजी लगानीको रूपमा हुनेछ, जसमध्ये सरकारी क्षेत्रमा २१६ करोड, पञ्चायत क्षेत्रमा रू० १२ करोड र गैर–सरकारी क्षेत्रमा रू ६५ करोड खर्च हुने अनुमान छ ।

विभिन्न क्षेत्रमा हुने खर्चको बाँडफाँट तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छः–

(रू० करोडमा)

विषय	सरकारी क्षेत्र		पञ्चायत क्षेत्र		गैर-सरकारी क्षेत्र		जम्मा	
	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
१ यातायात र सञ्चार	१०५.०	४१.२	५.२०	४३.३	१५.०	१७.३	१२५.२०	३५.४
२ कृषि र भुमि-सुधार,	६६.२८	२६.०	३.९०	३२.५	४७.०	५४.०	११७.१८	३३.१
३ उद्योग, वाणिज्य र विद्युत्	४७.०	१८.४	–	–	२५.०	२८.७	७२.०	२०.३
४ पञ्चायत, शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सेवा	५.२५	१३.८	२.९०	२४.२	–	–	३८.१५	१०.८
५ तथ्याङ्क	१.४७	.६	–	–	–	–	१.४७	.४
जम्मा	२५५.०	१००%	१२.०	१००%	८७.०	१००%	३५४.०	१००%

४. चौथो योजनाका लक्ष्यहरू

चौथो योजना पञ्चायती व्यवस्थाको लक्ष्यअनुरूप तर्जुमा गरिएको छ। यस योजनामा महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्यहरूको सट्टा व्यावहारिकतामा ध्यान दिइएको छ। खास गरी पहिलो योजनामा प्रारम्भ भएका आयोजनाहरूलाई बढी उपयोगी बनाउने र पूरा गन उद्देश्य लिइएको छ।

चौथो योजनामा निर्धारित केही प्रमुख लक्ष्यहरू यस प्रकार छन्:–

संख्या	विषय	एकाई	लक्ष्य
१	कच्ची सडक	किलोमिटर	२७२.
२	पक्की सडक	" "	१५५८.
३	खाद्यान्न	हजार मेट्रिक टन	४२७८.७७
४	नगदे बाली	" " "	४३९.८
५	विद्युत्	हजार किलोवाट	४०.३

अभ्यास

१. चौथो योजनाको नीति र उद्देश्य छोटकरीमा लेख्नुहोस्।

२. चौथो योजनाको प्राथमिकताक्रम वर्णन गर्नुहोस्।

३. चौथो योजनामा यातायात र सञ्चारलाई किन प्राथमिकता दिइएको छ र यसमा कति रकम खर्च हुने अनुमान गरिएको छ ? चौथो योजनाको नीतिको प्रसङ्गमा व्याख्या गर्नुहोस्।

४. तलका दुइ समूहहरूका उपयुक्त जोडा मिलाएर सार्नुहोस्:–

(क) .... चौथो योजनामा खर्च हुनेछ।
(ख) .... दोस्रो प्राथमिकता दिइएको छ।
(ग) .... रोजगारमा वृद्धि गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।
(घ) ..... वृद्धिमा जोड दिइएको छ।

१. श्रम प्रधान कार्यविधिहरू अपनाई
२. उद्योग, वाणिज्यलाई
३. कृषि, भूमिसुधारलाई
४. चौथो योजनामा उत्पादन
५. चौथो योजनामा जनसङ्ख्या
६. रू. ३५४ करोड
७. रू. २५५ करोड
८. परिवार नियोजन कार्यक्रमद्वारा

५. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस्:–

(क) चौथो योजनामा नयाँ आयोजनाहरूमा हात हाल्नुभन्दा चालू आयोजनाहरूलाई बढी उपयोगी तुल्याउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। पहिलो योजना कालमा

प्रारम्भ भएका, तर पूरा भैनसकेका आयोजनाहरूलाई बढी उपयोगी बनाउन नीति लिइएको छ । [ ]

(ख) हाम्रो देशमा दीर्घकालीन विकासको निम्ति आवश्यक आधारहरू, जस्तै–यातायात, सञ्चार र विद्युत् इत्यादि विकसित अवस्थामा छन् । तसर्थ चौथो योजनामा ती कुराहरू विकास गर्नेतर्फ ध्यान दिइएको छैन । [ ]

(ग) चौथो योजनामा उत्पादनमा वृद्धिको साथै त्यसको न्यायोचित वितरणको व्यवस्थालाई ध्यानमा राखिएको छ । [ ]

(घ) चौथो योजनामा शोषणरहित समाजको सृजना गर्नमा सहायक हुने स्थिति तयार गर्ने उद्देश्य राखिएको छैन । [ ]

शोषणरहित समाज

युगौं–युगदेखि मानव–समाजमा शोषण विद्यमान रहिआएको छ। साथै शोषणलाई अन्त्य गर्ने अभियान पनि मानव-समाजमा निरन्तर चलिरहेकै छ। शोषणको अन्त्य गर्ने विभिन्न उपाय, सिद्धान्त र अभियानहरू प्रारम्भ र विकसित भएका छन्। अठारौं शताब्दीतिर पश्चिमी मुलुकहरूमा व्यक्तिगत स्वाधीनता प्राप्त गरी शोषणमाथि विजय पाउन प्रजातन्त्रको सिद्धान्त-को सूत्रपात भयो। यो सिद्धान्त व्यक्तिवादी स्वाधीनतामा केन्द्रित भएकोले धनी र गरीबको अन्तरलाई झन् यसले फराकिलो पारिदियो। अठारौं शताब्दीको मध्यतिर साम्यवादी सिद्धान्तको सूत्रपात भयो। यस सिद्धान्तमा आर्थिक समानता मुख्य लक्ष्य भएकोले व्यक्तिगत स्वाधीनताको स्थान थिएन। शोषित–वर्गको शोषकवर्गमाथि आधिपत्य जमाएर शोषणको अन्त्य गर्ने यस सिद्धान्तले वर्ग–सङ्घर्षलाई मुख्य आधार मान्यो। यसरी विश्वमा शोषणको अन्त्य गर्न स्वाधीनता वा आर्थिक समानतामध्ये एक कुरामात्र ग्रहण गर्नुपर्ने वातावरण आयो। तर हामीले व्यक्तिगत स्वाधीनता र आर्थिक समानता दुवैलाई मान्यता दिएर शोषणरहित समाजको स्थापना गर्ने नयाँ सिद्धान्त अपनाएका छौं।

१. शोषणरहित समाजको स्थापना पञ्चायती व्यवस्थाको आर्थिक लक्ष्य

हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थाको आर्थिक लक्ष्य हाम्रो संविधानको प्रस्तावना र पञ्चायत प्रणालीको निर्देशक सिद्धान्तमा उल्लेख भएका छन्, जसअनुसार हाम्रा आर्थिक लक्ष्य ४ कुरामा आधारित छन् –

(क) शोषणरहित समाज

(ख) वर्ग–समन्वय

(ग) निजी क्षेत्रलाई आर्थिक गतिविधिमा प्रश्रय

(घ) बढी-से-बढी जनतालाई आर्थिक विकास कार्यमा सम्मिलित गराउने ।

शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने हाम्रो लक्ष्य वर्ग-समन्वयको सिद्धान्तको आधारमा हुन्छ। साथै देशको आर्थिक विकासमा निजी उद्योगपतिहरूलाई पनि स्वतन्त्रता दिइनेछ। हामी आर्थिक समानताको नाउँमा वर्ग-सङ्घर्ष गरी एक वर्गको अर्को वर्गमाथि अनुचित आर्थिक दबाव कायम गर्ने पक्षमा छैनौं । हाम्रो व्यवस्था सबै वर्गको समान हितको पक्षमा छ। तर कसैले कसैमाथि शोषण गर्न भने दिइनेछैन। साथै व्यक्ति वा वर्गको आर्थिक स्वतन्त्रतालाई उचित कदर गरिन्छ। तर त्यस्तो व्यक्ति वा वर्गको आर्थिक गतिविधि शोषणको निम्ति प्रयोग हुनबाट रोक्न आवश्यक नियन्त्रण गरिन्छ। यसरी हाम्रो आर्थिक लक्ष्य पञ्चायती प्रजातन्त्रको मूल सिद्धान्तमा आधारित छ।

२. कृषक– मुख्य शोषित वर्ग

वर्ग–समन्वयको सिद्धान्तको आधारमा शोषणरहित समाज सृजना गर्ने लक्ष्यअनुरूप पञ्चायती व्यवस्थाले हाम्रो देशमा प्रचलित आर्थिक शोषणको जरामै पहिलो प्रहार गरेको छ। हाम्रो देश ९३ प्रतिशत किसान भएको कृषि–प्रधान देश हो। त्यति मात्र होइन, हाम्रो सम्पूर्ण आर्थिक स्रोत नै भूमिबाट हुने हुँदा भूमि नै शोषणको केन्द्र थियो। भूमिमाथि मुख्य गरी ३ प्रकारका शोषण हुन्थे।

(क) उत्पादनको उचित हिस्सा पाउनबाट कृषकलाई वञ्चित गरेर

(ख) जमीनमाथि किसानलाई कुनै हक दिनबाट वञ्चित गरेर

(ग) मोहीको नाताले सामाजिक तथा अन्य शोषणहरू गरेर

किसानको पसीनाले मात्र खेतमा हरियो धानको बाला लहलहाउँदछ । तर त्यसरी घामपानी, गर्मी, जाडोको पर्वाह नगरी मेहनत गर्ने किसानले जग्गा-धनीले निर्धारित गरे-बमोजिमको कूत तिर्नुपर्दथ्यो। कूत ठेक्ने सर्वाधिकार भूमिपतिको भएको हुनाले किसानलाई पैदावारको उचित हिस्सा नदिई आर्थिक शोषण गरिन्थ्यो।

तर भूमिपतिलाई खुशी तुल्याउनुबाहेक किसानसित अरू उपाय थिएन। किनभने मोहीलाई आफ्नो पसीनाले मलिलो पारेको खेतमा कुनै प्रकारको अधिकार थिएन। जग्गा-

धनीले आफ्नो इच्छामा मोही फेर्न पाउँदथ्यो। त्यसकारण भूमिपतिले किसानलाई शोषण गर्ने प्रथा बढ्दैगयो।

उपर्युक्त कारणले गर्दा भूमिपतिले किसानलाई अन्य शोषणहरू पनि गर्ने प्रथा चल्यो। त्यसमध्ये किसानलाई दासको रूपमा व्यवहार गर्ने, बिना ज्याला तल्सीङको घर-परिवारको काम अनिवार्यरूपले गर्नुपर्ने आदि सामाजिक शोषणहरू पनि प्रचलित भए।

३. भूमिमाथिको शोषणका अन्य प्रभावहरू

भूमिको माध्यमबाट हुने शोषणबाट कृषकमा बाहेक हाम्रो समाजमा अन्यत्र पनि कुप्रभाव परेको देखिन्छ। किसानहरू आफ्नो गरीबी अवस्थाको कारण सदैव उदासीन रहनु स्वाभाविक थियो। यसले गर्दा खेती गर्ने तरीकामा कुनै सुधार भएन र कृषि पैदा-वार यथावत् रह्यो। राष्ट्रिय उत्पादनमा धक्का लाग्न गयो। अर्कोतर्फ जमीनका मालिकहरूले शोषण गरी जे जति कमाउँदथे, त्यो धनराशि मोजमज्जामा खर्च गरिन्थ्यो; वा फेरि शोषण गर्ने उद्देश्यले अनुत्पादक काममा लगानी गरिन्थ्यो। गरीब किसानलाई सापट दिई अनेकन युक्तिले शोषण नै गरिन्थ्यो।

यस आर्थिक शोषणको परिणामस्वरूप अन्य शोषणहरू पनि बढ्दै गए। भूमिमाथिको शोषणप्रथालाई कायम राख्न शासन – व्यवस्था पनि शोषक–पक्षको हुनु आवश्यक हुन्छ। राणाकालीन निरङ्कुश शासन राजनैतिक शोषणको उदाहरण थियो। आर्थिक शोषणद्वारा धनी भएका र राजनैतिक शोषणबाट सुरक्षित शोषकहरूले समाजमा घृणित कुरीतिहरूको प्रचलन गर्दछन्। त्यसकारण अन्य शोषणहरूको मूलकारण पनि आर्थिक शोषण नै हो।

४ शोषणको अन्त्य गर्न भूमिसुधार योजना

भूमिसुधार कार्यक्रम शोषणको अन्त्य गर्ने क्रान्तिकारी कदम हो। २०२१ साल मार्ग १ गते राष्ट्रिय पञ्चायतको सल्लाह र सम्मतिले श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट "भूमि सम्बन्धी ऐन–२०२१" जारी गरिबक्स्यो।

भूमिसुधार ऐनमा शोषणको अन्त्य गर्नुको साथै कृषकहरूको जीवनस्तर उठाउनेसमेत लक्ष्य रहेको छ। भूमिसम्बन्धी ऐनबाट शोषणको अन्त्य गर्न उठाइएका केही मुख्य व्यवस्थाहरू निम्न प्रकार छन् –

(क) कूत निर्धारण

जग्गाबाट हुने उत्पादनको आधारमा जग्गाको किसिम छुट्याइएको छ। मुख्य वार्षिक बालीको आधीभन्दा बढ्ता कूत लिन बन्देज लगाइएको छ। काठमाडौं उपत्यकाको निम्ति छुट्टै कूत निर्धारण भएको छ। यसरी कानूनद्वारा कूत निर्धारित भएपछि मनमानी तरीकाले कूत लिई गरिएको शोषणको अन्त्य हुनगयो। यसबाट हाम्रो व्यवस्थाको

उत्पादनको न्यायोचित भाग दिलाउने लक्ष्यको परिपूर्ति हुनगएको छ। कूत निर्धारणको व्यवस्थाबाट एकातिर शोषणको अन्त्य भएको छ भने अर्कोतिर किसानहरूमा अधिकतम उत्पादन गर्ने प्रोत्साहन स्वभावतः भएको छ।

(ख) मोहियानी हकको संरक्षण

भूमिसम्बन्धी ऐनले ल्याएको अर्को क्रान्तिकारी परिवर्तन मोहियानी हकको सुरक्षाको कानूनी व्यवस्था हो । जग्गाधनीको जग्गा मोहीको हैसियतले कमाइआएको रहेछ भने सो व्यक्तिलाई सो जग्गामा मोहियानी हक प्राप्त हुन्छ । मोहीलाई कानूनी तरीकाले बाहेक मोहियानी हकबाट निष्कासित गर्न पाइँदैन । यसरी वास्तविक जोताहालाई मोहियानी हक प्रदान गरेर भूमिसुधारले तिनीहरूलाई शोषणमुक्त गरेको छ । मनोमानी तरीकाले मोही निष्कासनमा प्रतिबन्ध लाग्नाले जग्गाधनीको शोषणको मनोवृत्ति क्षीण हुन्छ ।

(ग) जग्गाको हदबन्दी र वितरण

यस ऐनले कुनै व्यक्ति वा निजको परिवारले राख्न पाउने जग्गाको हद निश्चित गरिदिएको छ । सो हदभन्दा बढी भएको जग्गा श्री ५ को सरकारले कानूनबमोजिम मुआवजा दिई लिनेछ । त्यस्तो हदभन्दा बढी भै प्राप्त हुन आएको जग्गा मोही र भूमिहीन किसानहरूमा बिक्री–वितरण गरिने व्यवस्था छ । यसप्रकार निश्चित हदसम्ममात्र जग्गा राख्न पाउँदा जग्गाधनी सामन्ती हुनपाउने छैनन् । नयाँ प्रकारको शोषण–प्रथा पनि अन्त्य हुने हुन्छ । अर्कोतर्फ जग्गाको वितरणमा रहेको असमानतालाई घटाई सामाजिक न्यायको लक्ष्य प्राप्त गर्न समेत सकिनेछ ।

[घ] कृषकको जीवनस्तर उठाउने

भूमिसुधार कार्यक्रममा किसानहरूलाई शोषणबाट मुक्त गर्नुको साथै उनीहरूको जीवनस्तर उठाउने लक्ष्य रहेको छ । कृषकहरूलाई उत्पादनको न्यायोचित भाग दिलाउनुका साथै कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न आधुनिक बीउ, मल आदिको सुविधा उपलब्ध गराइएको छ । कृषकहरूलाई जग्गा किन्न दीर्घकालीन ऋण प्रदान तथा खेती–पातीको निम्ति ऋण प्रदान गर्ने व्यवस्था पनि भूमिसुधार कार्यक्रमको अभिन्न अङ्ग हो। यसरी कृषकहरूको जीवन–स्तर उठाउन भूमिसुधारले महत्वपूर्ण काम गरेको छ ।

५. शोषणको अन्त्य गर्ने अन्य कदम

भूमिसुधार योजनाको प्रभाव कृषकहरूमा मात्र होइन, सर्वत्र परेको छ। शोषणको अन्त्य गर्न सामाजिक कुरीतिहरू उन्मूलन गर्नु अनिवार्य छ । तसर्थ नयाँ मुलुकी ऐन लागू भयो । अल्पसङ्ख्यक भए तापनि मजदूरहरूमाथि शोषण हुन नदिन मजदूर सङ्गठन स्थापित गर्ने व्यवस्था भयो । आफ्नो–आफ्नो वर्गको हितको रक्षा गर्न वा शोषण गर्न

नदिन कानूनको सहारा मात्र पर्याप्त हुँदैन ; जनता आफैं पनि आफ्नो हितको रक्षा गर्न जागरूक हुनु आवश्यक छ । तसर्थ हाम्रो संविधानमा वर्गीय सङ्गठन र व्यावसायिक सङ्गठनहरूको गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

६. वर्ग–समन्वयको सिद्धान्त

भूमिसुधार कार्यक्रम पञ्चायती व्यवस्थाको वर्ग– समन्वयको सिद्धान्तको आधारमा शोषणको अन्त्य गर्ने लक्ष्यको एक ज्वलन्त उदाहरण हो । किसानमाथिको शोषण–प्रथा समाप्त गर्दा अन्य वर्गलाई कुनै बाधा यस कार्यक्रमले पुऱ्याएन । भूमिसुधार कार्यक्रमअन्तर्गत शोषक-लाई शोषण गर्न रोकथाम गरयो, तर अरू कुनै दबाव दिने काम भएन । उदाहरणको निम्ति हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा श्री ५ को सरकारले उचित मुआवजा दिएर अधिग्रहण गरेको छ । अन्य वर्गमाथि किसानको आधिपत्य स्थापित गर्ने उद्देश्य यस कार्यक्रममा थिएन । किसान र अन्य वर्गमा भूमिसुधार कार्यक्रमले सौहार्दपूर्ण वातावरणको सृजना गऱ्यो । जग्गा–धनी र किसानमा झैंझगडा कम हुनगयो । तसर्थ शोषणरहित समाज स्थापना गर्ने काममा वर्ग–समन्वयको सिद्धान्त स्पष्टरूपले सफल भएको छ ।

अभ्यास

१. शोषणरहित समाज स्थापना गर्न पञ्चायती व्यवस्थाले के कस्ता आर्थिक लक्ष्यहरू अपनाएको छ ? वर्णन गर्नुहोस् ।

२. किसानवर्गलाई शोषणबाट मुक्त गर्न भूमिसुधार योजनाअन्तर्गत गरिएको व्यवस्थाका मुख्य कुराहरूको व्याख्या गर्नुहोस् ।

३. "हामीले व्यक्तिगत स्वाधीनता र आर्थिक समानता दुवैलाई मान्यता दिएर शोषण-रहित समाजको स्थापना गर्ने नयाँ सिद्धान्त अपनाएका छौं ।" यस कथनको व्याख्या गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (√) र बेठीक भनाइको निम्त यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस् ।

(क) पञ्चायती व्यवस्थाको आर्थिक लक्ष्य चार कुरामा आधारित छन् :–

१. शोषणरहित समाज २. वर्ग-समन्वय ३. निजी क्षेत्रलाई आर्थिक गतिविधिमा प्रश्रय र ४. बढीभन्दाबढी जनतालाई आर्थिक विकासमा सम्मिलित गराउने [ ]

(ख) मोहियानी हकको संरक्षण र कूत निर्धारण गरेर भूमिसुधार ऐनले कृषकमाथिको शोषणको अन्त्य गरेको छ । [ ]

(ग) २०२० साल मार्ग १ गते राष्ट्रिय पञ्चायतको सल्लाह र सम्मतिले श्री ५ महाराजा-धिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवबाट "भूमि सम्बन्धी ऐन" जारी गरिबक्स्यो । [ ]

(घ) भूमिमाथि मुख्य गरी तीन प्रकारका शोषण हुन्थे:–

१. उत्पादनको उचित हिस्सा कृषकलाई दिएर २. जमीनमाथि किसानलाई पूर्ण हक दिएर र ३. मोहीको नाताले सामाजिक तथा अन्य अधिकार दिएर। [ ]

५. तलका प्रत्येक भनाइअधि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो (√) चिन्ह लगाउनुहोस् ।

(क) भूमिसुधार कार्यक्रम पञ्चायती व्यवस्थाको वर्ग–समन्वयको सिद्धान्तको आधारमा शोषणको अन्त्य गर्ने लक्ष्यको ज्वलन्त उदाहरण हो, किनभने भूमिसुधार कार्यक्रमले–

[ ] मोहियानी हकको सुरक्षा गरेर कृषकको जीवन–स्तर उठाएको छ ।

[ ] किसानलाई शोषणबाट मुक्त गर्‌यो, तर यसले अन्य वर्गमाथि कुनै अनुचित दबाव दिएको छैन ।

[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।

[ ] उपर्युक्त कुनै पनि उत्तर ठीक छैनन् ।

(ख) शोषणरहित समाज स्थापना गर्न कृषकहरूलाई शोषणबाट मुक्त गर्नुपर्दछ । हाम्रो देशमा कृषक वर्ग मुख्य शोषित–वर्ग हो, किनभने–

[ ] ९३ प्रतिशत जनसङ्ख्या कृषिमा निर्भर गर्दछ ।

[ ] हाम्रो सम्पूर्ण आर्थिक स्रोत नै भूमि हो ।

[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।

[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

घरेलु उद्योग

अल्प पूँजी, बढी श्रम तथा सीपका आधारमा उत्पादन गर्ने व्यवसायलाई घरेलु उद्योग भनिन्छ । कताई, बुनाई, माटाका भाँडाकुँडा बनाउने जस्ता साना–साना कामहरू घरेलु उद्योग हुन् । हाम्रो देशमा खासगरी गाउँ–घरतिर आफ्नो दैनिक उपभोगका वस्तुहरू घरमै बनाउने चलन छ । साथै फुर्सदको बेलामा डोको, नाङ्लो, पाखी, सुकुलहरू बनाई त्यसलाई बेचेर आफ्नो खर्च बेहोर्ने चलन पनि छँदैछ । पञ्चायती व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको गाउँ–गाउँको विकासबाट देश विकास गर्ने लक्ष्य घरेलु उद्योगको आधुनिकीकरणबाट प्राप्त हुनसक्तछ ।

१. नेपालमा घरेलु उद्योगको अवस्था

हाम्रो देशमा घरेलु उद्योगको हजारौं वर्ष पुरानो इतिहास छ । हाम्रो देशको भौगोलिक बनौटले गर्दा गाउँ, बस्ती, नगरहरूमा बस्ने प्रत्येक परिवारलाई आफ्नो दैनिक आवश्यकताका सामानहरू आपनै गाउँबाट उत्पादन गर्नुपर्दथ्यो । त्यसकारण आफूलाई चाहिने लुगा, कपडा आफैं बुन्दथे । खेतीका लागि चाहिने कुटो–कोदालो गाउँमै बनाइन्थ्यो । घिउ, तेल आदि खाने कुराहरू घर–घरमै तयार गरिन्थे । घरेलु उद्योगमा नेपालीहरू स्वावलम्बी थिए ।

त्यति मात्र होइन हाम्रा पूर्वजहरू निपुण शिल्पकार, हस्तकलाकार र प्रख्यात कालिगढ थिए । काठमाडौं उपत्यकाका काठ, धातुका मूर्ति, देवालय आदि विश्वका प्रसिद्ध प्राचीन कला मानिएका छन् ।

किरातीहरूको राज्यकालमा पनि घरेलु उद्योगहरूको प्रचार थियो । प्राचीनकाल–देखिनै नेपालमा घरेलु उद्योगहरूमा आधारित व्यापारको पनि निकै विकास भएको देखिन्छ । धातुका मूर्ति, भाँडाकुँडा, हातले बनाइएका नेपाली कागज आदि सामानले निर्यात व्यापारमा वृद्धि गरेका थिए ।

यसरी घरेलु उद्योग नेपालमा आत्मनिर्भरताको साधन र आम्दानीको स्रोत दुवै थियो । घरेलु उद्योग विकास हुनाका कारणहरू मध्ये एक त्यसबेलाका शासकहरूको नीति पनि हो । किराती, लिच्छवि, मल्ल राजाहरू र शाह वंशी राजाहरूले घरेलु उद्योगको विकासको निम्ति आयात व्यापारमा नियन्त्रण गरेका थिए । बडामहाराज पृथ्वी नारायण शाहको दिव्य उपदेशबाट सो कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

तर पछि परिस्थितिले कोल्टो फेर्‍यो । ब्रिटिश इण्डिया कम्पनीको भारतमा दबदबा चल्यो । राणा शासकहरूले उनीहरूको बहकाउमा नेपालमा मेशीनबाट उत्पादित वस्तुहरू स्वतन्त्ररूपले पैठारी गर्न दिए । मेशीनबाट बनेका सामान स्वभावतः छाँट

परेका, सस्ता र बलिया हुन्छन् । मेशीनबाट बनेका चीजसँग हाम्रो घरेलु उद्योगले प्रतिस्पर्धा गर्न सकेन । यसरी राणाहरूको अदूरदर्शी नीतिले गर्दा आफ्नो घरेलु उद्योग नाश हुन गयो । साथै हाम्रो आर्थिक बनौटमा ठूलो आघात पर्‍यो ।

२. घरेलु उद्योगको आवश्यकता र महत्व

२००७ सालपछि नेपाल वाह्य संसारको सम्पर्कमा आउँदा हाम्रो आर्थिक अवस्था पिछडिएको थियो । घरेलु उद्योग गतिहीन भएको थियो । हाम्रो देशको आर्थिक स्थिति तथा भौगोलिक बनौटको ढाँचाको विचार गर्दा घरेलु उद्योग साह्रै महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

हाम्रो जस्तो कृषि–प्रधान मुलुकमा घरेलु उद्योगको ठूलो आवश्यकता हुन्छ । धेरै-जसो किसानहरू वर्षको केही महीनामात्र खेतीमा व्यस्त हुन्छन् । अरू समयमा उनीहरूको श्रम–शक्तिको सदुपयोग गर्न घरेलु उद्योग लाभदायक छ । यसले कृषकहरूको आय–स्रोत बढाउनुको साथै राष्ट्रिय आयमा समेत वृद्धि हुन्छ । घरेलु उद्योगको परिचालनद्वारा कृषि क्षेत्रमा देखा परेका निष्क्रिय जन–शक्तिलाई उत्पादनमा लगाउन सकिन्छ ।

खाद्यान्न प्रशोधन, बुनाइ, भाँडाकुँडा बनाउने काम इत्यादि दैनिक आवश्यकताका सामानहरू उत्पादन कार्यमा घरेलु उद्योगको ठूलो योगदान छ । यसले हामीलाई स्वावलम्बी बनाउँदछ । स्वदेशमा बनेका यस्ता सामानहरूले हाम्रो आवश्यकता पूरा गर्न सकेमा विदेशी आयात घट्न गै राष्ट्रिय धनको सञ्चय हुनजान्छ । अर्कोतिर हाल हाम्रो देशका वंश-परम्परागत शिल्पकारहरूको निपुण कालिगडी सीपले परिपूर्ण मूर्ति, गलैंचा इत्यादि सामानहरूले विश्व–बजारमा ठूलो अभिरुचि पैदा गरेको छ । यी सामानहरूको निर्यातबाट विदेशी मुद्राको आर्जनमा ठूलो मद्दत गर्दछ। पर्यटकहरू यस्ता चीजबीज किन्नमा ठूलो अभिरुचि लिन्छन् ।

घरेलु उद्योग खासगरी श्रम र सीपमा आधारित हुन्छन् । तसर्थ कम पूँजीको लगानी र श्रमको उपयोगबाट उत्पादन हुने घरेलु उद्योग हाम्रो देशको परिस्थितिमा अति उपयुक्त छ । यसले गर्दा बेरोजगारीको समस्या हट्न जान्छ र क्रय–शक्तिको वृद्धि हुन्छ ।

हाम्रो देशमा शहरी क्षेत्रका आइमाईहरूलाई उत्पादक श्रम गर्ने मौका थोरै छ । मध्यम वर्गीय महिलाहरू सामाजिक रीति आदि कारणहरूले गर्दा प्रायः बेकार रहन्छन् । त्यसरी खेरगएको जन–शक्तिले गर्दा परिवारमा आय–स्रोत कम हुने हुन्छ । बुनाइ, सिलाइ र यस्तै अन्य घरेलु उद्योगमा लागेमा पारिवारिक आर्थिक बोझ घटाउन तथा राष्ट्रिय आय–वृद्धिमा ठूलो योगदान हुन्छ ।

पञ्चायती व्यवस्थाले परिकल्पना गरेको सर्वाङ्गीण विकासको निम्ति घरेलु उद्योगको ठूलो महत्व छ। स्थानीय साधन र श्रम परिचालन गरी स्थानीय विकास कार्य सञ्चालन

गराई देश–उत्थानको काम पूरा गर्न घरेलु उद्योग उपयुक्त छ । हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थामा गाउँ विकासको अभिभारा स्थानीय पञ्चायतलाई सुम्पेको हुन्छ । गाउँको विकासको निम्ति घरेलु उद्योग नै आधारभूत तथ्य हो ।

३. घरेलु उद्योग विकासको नीति र कार्यक्रम

घरेलु उद्योग विकास र प्रवर्द्धनलाई श्री ५ को सरकारले महत्वपूर्ण स्थान दिएको छ । २०१० सालमा फोर्डफाउण्डेशन र श्री ५ को सरकारबीच घरेलु उद्योग विकासको निम्ति सम्झौता भएको थियो । घरेलु उद्योगको विकासको संभाव्यता, तथ्याङ्क इत्यादि सङ्कलन कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । २०१३ सालदेखि घरेलु उद्योगलाई योजनाबद्ध रूपले विकास गर्न श्री ५ को सरकारले विभिन्न कदमहरू चाल्दै आएको छ ।

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनादेखि घरेलु उद्योग विकास गर्न विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन भैरहेको छ । त्यसमध्ये (१) घरेलु उद्योग व्यवसायलाई प्रोत्साहन दिने; (२) घरेलु उद्योग तालीम केन्द्रको स्थापना गर्ने; (३) घरेलु उद्योगलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने र (४) घरेलु उद्योगबाट उत्पादित वस्तुको बिक्री–वितरण गर्ने व्यवस्था भैरहेका छन् । घरेलु उद्योग विकासको निम्ति आवश्यक तालीम दिने; तालीम–प्राप्त व्यक्तिहरूलाई रोजगारी दिने; साधारण जनतालाई यस व्यवसायमा लाग्न प्रोत्साहन दिन ठाउँ–ठाउँमा तालीम र उत्पादन केन्द्रहरू खोल्ने कार्यक्रम चालू गर्दै आएको छ । जेल–कारखाना र ठाउँ–ठाउँमा असहाय कल्याण केन्द्रहरू स्थापना गरी स्वावलम्बी बनाउने योजना कार्यान्वयन गरिएका छन् ।

४. चौथो योजनामा घरेलु विकास कार्यक्रम

चौथो योजनामा घरेलु उद्योग विकासको निम्ति विभिन्न योजना एवं कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन् । तलका उद्योगहरूको स्थापना र विकासमा विशेष जोड दिइएको छः–

(१) काठ, धातु, ढुङ्गा, हाड, कागज, माटो, कपडासम्बन्धी घरेलु उद्योगहरू;

(२) बुट्टा कुँद्ने, मूर्ति बनाउने, ढलान, सजावटका सामान तयारी गर्ने जस्ता हस्तकलाका उद्योगहरू;

(३) ग्रामीण क्षेत्रमा उपलब्ध स्वदेशी कोरा मालको बढी सदुपयोग गरी आयात घटाउने;

(४) ग्रामीण जीवनको निम्ति अति आवश्यक उपभोग्य वस्तुहरू;

(५) वन, कृषि, जीव -जन्तु र खानीमा आधारित निर्यात प्रधान ग्रामीण उद्योगहरू; र

(६) छाला, सुटकेस, रेडियो, विद्युत्, मोटर मर्मत आदि आयात घटाउने र सेवा उपलब्ध गराउने किसिमका उद्योगहरू ।

५. चौथो योजनाको घरेलु उद्योगसम्बन्धी नीति निम्नप्रकार रहेको छ

(क) कच्चा पदार्थको उपयोग गर्ने; परम्परागत हस्तकलाको विकास र स्थान-अनुसार आयात घटाउने र आर्थिक दृष्टिकोणबाट लाभप्रद हुने उद्योगहरूको विकास गरिनेछ । तर आर्थिक दृष्टिकोणले लाभप्रद नहुने उद्योगहरूलाई सरकारी सुविधा उपलब्ध गराइने छैन। उदाहरणको निम्ति मिलबाट उत्पादित वस्त्रभन्दा महँगो पर्ने र प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने ठाउँमा कपडा बुन्ने उद्योगलाई प्रोत्साहन दिइने छैन।

(ख) यस योजनाअवधिमा नयाँ घरेलु केन्द्रहरू खोल्नुको सट्टा खोलिएका केन्द्रहरूलाई नै उपयोगी र बढी सक्षम बनाउने लक्ष्य छ।

(ग) तालीम कार्यक्रममा सङ्ख्यामा वृद्धि गर्नुको साथै तालीमको प्रकार र स्तरमा सुधार ल्याउनेतर्फ जोड दिने नीति रहेको छ।

६. घरेलु उद्योगको विकास कार्यक्रम मुख्यतः पाँच क्षेत्रमा विभाजित गरिएको छ

(क) औद्योगिक तथा प्राविधिक सेवा कार्य

यस कार्यक्रमअन्तर्गत हाल चालू भैरहेका र नयाँ घरेलु उद्योगहरूलाई सरल ब्याज दरमा जम्मा रू० १० लाख आर्थिक ऋण सहायता दिइनेछ । रू० १० लाखको किस्ताबन्दीमा भुक्तानी गर्ने गरी मेशीन, औजार उपलब्ध गराइने कार्यक्रम छ । २० उद्योगहरूको संभाव्यता अध्ययन र २० जिल्लाहरूको औद्योगिक सर्वेक्षण गर्ने तथा उद्योगहरूलाई प्राविधिक सरसल्लाह दिने कार्यक्रम छ।

(ख) ग्रामीण उद्योग योजना

यस कार्यक्रमअन्तर्गत गलैंचा, पश्मिना, कागज आदि खास विशेषता भएका ग्रामीण उद्योगहरूको पुनरुत्थान गर्ने कार्यक्रम छ। साथै ग्रामीण आर्थिक विकासको निमित्त ग्रामीण उद्योग योजना सञ्चालन गरिनेछ । यस कार्यक्रमले स्थानीय विकासद्वारा देश विकासको पञ्चायती व्यवस्थाको लक्ष्य पूरा गर्न सहायता दिनेछ।

(ग) तालीम कार्य

हाल चालू तालीमलाई बढी जनशक्तिको खाँचो पूरा गर्ने प्रकारको बनाउने कार्यक्रम रहेको छ। प्राविधिक र ग्रामीण उद्योग गरी दुइ प्रकारका तालीम

सञ्चालन गरिनेछन् । स्थानीय आवश्यकता, स्थानीय विशेषता र रोजगारी प्राप्त हुने खालको तालीममा जोड दिइएको छ ।

(घ) हस्तकला डिजाइन

नेपाली कला तथा संस्कृतिलाई प्रतिविम्बित गर्ने खालका डिजाइनहरू तयार पार्ने उद्देश्य रहेको छ। तयारी चीजहरूको डिजाइन केन्द्रित एवं नियन्त्रण गरी लोकप्रिय बनाउने तथा सोबारे अन्वेषण गराउने यस योजनाको कार्यक्रम छ ।

(ङ) बिक्री व्यवस्था

घरेलु उद्योगको विकासको निम्ति बिक्रीको व्यवस्थाको निकै ठूलो महत्व छ । बजार अध्ययन गरी खपत हुने खालका वस्तुलाई प्रोत्साहित गर्ने र खपत नहुने खालका वस्तुलाई निरुत्साहित गर्ने यस योजनाको कार्यक्रम छ ।

अभ्यास

१. नेपालमा घरेलु उद्योगको आवश्यकता र महत्वबारे चर्चा गर्नुहोस् ।

२. घरेलु उद्योग विकास गर्न श्री ५ को सरकारले लिएका विभिन्न नीति र कार्यक्रमहरूको उल्लेख गर्नुहोस् ।

३. चौथो योजनामा घरेलु उद्योग विकास गर्न के कस्ता नीति र कार्यक्रम राखिएका छन् ? सङ्क्षेपमा लेख्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्त यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :–

(क) हाम्रो देशको आर्थिक स्थिति तथा भौगोलिक बनौटको ढाँचा विचार गर्दा घरेलु उद्योग साह्रै महत्वपूर्ण छ, किनभने–

[ ] कृषि क्षेत्रमा खेरगएको जनशक्तिको सदुपयोग हुन्छ ।
[ ] हामीलाई स्वावलम्बी बनाउँदछ ।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

(ख) नेपालमा घरेलु उद्योगले दुइ रूप लिएको छ । एकातिर यो आत्मनिर्भरताको साधन हो भने अर्कोतिर –

[ ] दिन काट्ने उपाय हो ।
[ ] शोखको काम हो ।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

५. खाली ठाउँमा कोठाभित्रमध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस् ।

(क) घरेलु उद्योगमा विकास हुनाका कारणहरूमध्ये एक त्यस बेलाका शासकहरूको नीति पनि हो। किराती, लिच्छवि, मल्ल राजाहरू र शाहवंशी राजाहरूले घरेलु उद्योगको विकासको निम्ति ..... नियन्त्रण गरेका थिए।

[(१) आर्थिक (२) आयात व्यापारमा (३) विदेशी सामानमा (४) विदेशीहरूलाई]

(ख) घरेलु उद्योग विकास र प्रवर्द्धनलाई श्री ५ को सरकारले महत्वपूर्ण स्थान दिएको छ।.....सालदेखि घरेलु उद्योगलाई योजनाबद्ध तरीकाले विकास गर्ने विभिन्न कदमहरू चाल्दै आएको छ।

[(१) २०११ (२) २०१३ (३) २०१७ (४) २०१९]

(ग) घरेलु उद्योगको विकासको निम्ति बिक्रीको व्यवस्थाको निकै ठूलो महत्व छ। खपत हुने खालका वस्तुलाई.....गर्ने र खपत नहुने खालका वस्तुलाई निरुत्साहित गर्ने कार्यक्रम छ।

[(१) बिक्री (२) वितरण (३) प्रोत्साहित (४) सहायता]

(घ) काठमाडौं उपत्यकाका काठ, धातुका मूर्ति, देवालय आदि विश्वका प्रसिद्ध..... कला मानिन्छन् –

[(१) प्राचीन (२) आधुनिक (३) राम्रो (४) असल]

ठूला उद्योग

उत्पादन क्षमता र पूँजी लगानीको आधारमा उद्योगहरूको वर्गीकरण गरिएको हुन्छ। घरेलु उद्योग, मझौला उद्योग र ठूला उद्योग इत्यादि उद्योगका वर्गीकरण हुन्। यसबाहेक उद्योगको स्वामित्वको आधारमा पनि वर्गीकरण गरिन्छ, जस्तै सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, पब्लिक लिमिटेड कंपनी, प्राइभेट लिमिटेड आदि। ५ लाखभन्दा बढी पूँजी लगानी भएको तथा कुनै वस्तु मालसामान उत्पादन, बिक्री वा अन्य प्रकारले व्यवहार गर्ने सङ्गठित व्यवसायलाई कानूनमा ठूलो उद्योग भन्ने परिभाषा गरिएको छ। हाम्रो पञ्चायती व्यवस्थाले मिश्रित अर्थतन्त्र अपनाएको छ। तसर्थ ठूला उद्योगहरू निजी क्षेत्रमा वा सरकारी क्षेत्रमा स्थापना गर्ने नीति रहिआएको छ। ठूला उद्योगहरू स्थापना र विकास गरी देशको आर्थिक विकासलाई मजबूत पार्ने पञ्चायती व्यवस्थाको लक्ष्य छ। हाल हाम्रो देशमा उद्योग–धन्दा थोरै छन्।

१. नेपालमा ठूला उद्योगको प्रारम्भ

हाम्रो देशमा ठूला उद्योगहरूको स्थापना भएको धेरै वर्ष भएको छैन। संवत् १९९३ मा नेपाली कम्पनी कानून जारी भएपछि हाम्रो देशमा ठूला उद्योगहरूको स्थापना गर्न पाउने अवसर प्राप्त भएको थियो। त्यसै कानूनअन्तर्गत रू० १६ लाखको पूँजीले विराटनगर जूटमिल स्थापना भयो। त्यस जूटमिलबाट मुनाफा भएको हुँदा धेरै अन्य ठूला उद्योगहरू स्थापना गर्न हौसला बढ्यो। यसरी हाम्रो देशको औद्योगिक इतिहासमा संवत् १९९३ महत्वपूर्ण वर्ष हो। तर त्यस बेलाका राणा–शासकहरू किन उद्योग–धन्दामा आकर्षित भए भन्ने कुरा जान्न लायक छ।

२. नेपालमा प्रारम्भिक ठूला उद्योग–विकासको कारण

(१) दोस्रो विश्वयुद्धको संहारपूर्ण प्रभावले हाम्रा छिमेकी राष्ट्रहरूको आर्थिक व्यवस्था गतिहीन हुन गयो। त्यसको परिणामस्वरूप विश्वबजारमा उपभोगका सरसामानको अभाव हुँदै गयो। यस्तो अभाव–स्थिति नेपालमा ठूला उद्योगहरू स्थापना गर्न सहायक भयो। नेपालमा स्थापित विराटनगर जूटमिलले नाफा गरी उदाहरण पेश गर्‍यो। तसर्थ राणा–शासकहरू पैसा कमाउने यस्तो मौकाको फाइदा उठाउन पछि परेनन्। वीरगन्जमा जुद्ध मैच फ्याक्टरी आदि अन्य उद्योगहरूको पनि स्थापना भयो।

(२) राणा–सरकारले यी उद्योगहरूको विकास गर्न प्रोत्साहन दिने नीति लिएको थियो। राणा परिवारहरूले धेरै सङ्ख्यामा शेयरहरू किनेका थिए। भारतीय उद्योग-पतिहरूबाट पनि प्रशस्त मात्रामा पूँजी लगानी भएको थियो। साथै उद्योगलाई आवश्यक मेशीन, कलपुर्जा आयात गर्दा पैठारी महसूलमा छूट द्रिइएको थियो। निकासी

भन्सार महसूलमा पनि धेरै प्रतिशत मिनाहा गरिएको थियो । यी सब उदारवादी सरकारी नीतिले गर्दा केही ठूला उद्योगहरूको त्यसबखत विकास भयो ।

(३) नेपालमा उपादित वस्तुहरूको निम्ति नेपालमा र भारतमा पनि बजार थियो । जूटको निम्ति वाह्य बजार थियो भने सलाई, चुरोट जस्ता वस्तु बाहिरबाट पैठारी हुन नसकेकोले नेपालमा नै यिनको प्रशस्त बजार र खपत थियो । यसकारण पनि उद्योगहरू नाफामा चल्न सक्थे ।

यसरी हाम्रो देशमा दोस्री विश्व–युद्ध र त्यसबाट सृजना भएको परिस्थितिले औद्योगिक लहर आएको थियो ।

३. युद्धकालीन ठूला उद्योगहरूको असफलताको कारण

(१) तर युद्धको परिस्थिति सधैं रहिरहँदैन । दोस्रो विश्व–युद्ध समाप्त भएपछि सबै राष्ट्रहरूमा पुनर्निर्माण कार्य शुरू भयो । यसले गर्दा हाम्रा उद्योगहरूले पाएका बजार र खपत–सुविधा घट्दै गए । त्यसकारण कतिपय ठूला उद्योगहरू नोक्सानीमा चल्न थाले । कति उद्योगहरू बन्द भए र कति उद्योगहरू घाटामा परेर उठ्नैसकेनन् । हाम्रा उद्योगहरू असफल हुनुमा यसबाहेक अरू पनि कारणहरू छन् ।

(२) हाम्रा उद्योगहरूमा प्राविधिक ज्ञानको कमी थियो । उद्योगहरू स्थापना गर्न आवश्यक सर्वेक्षण, लेखाजोखा गरिएका थिएनन् । युद्धबाट उत्पन्न परिस्थितिबाट फाइदा उठाउने अदूरदर्शी विचारबाट ती प्रभावित थिए । उत्पादित वस्तुको गुण, कलपुर्जा चलाउने सीप, उद्योग सञ्चालन गर्ने दक्षता आदिको अभाव थियो । तसर्थ यी उद्योगहरू विकसित हुनसकेनन् ।

(३) १९९३ सालको नेपाली कम्पनी कानूनमा कम्पनीको स्वामित्वबारेको गतिलो व्यवस्था थिएन । साथै मिलमा काम गर्ने मजदूरको सुविधाको कुनै बन्दोबस्त थिएन । यसकारण पनि उद्योगधन्दामा मानिसहरूको उत्साह विलीन भएर गयो ।

(४) ठूला उद्योगहरूलाई आवश्यक कच्चा पदार्थको राम्रो बन्दोबस्त हुनसकेन । बाहिरबाट झिकाइएका कच्चा पदार्थहरूबाट सञ्चालित उद्योगले बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सकेनन् ।

४. नेपलामा ठूला उद्योगको विकास

ठूला उद्योगहरूको विकास नभैकन हाम्रो आर्थिक अवस्थामा व्यवस्थाले लक्ष्य गरेको सुधार आउन संभव हुँदैन । दोस्रो विश्वयुद्धकालीन ठूला उद्योगहरूमध्ये केही उद्योगहरू अद्यापि चालू रहिरहेका छन् । सफल हुने उद्योगहरूमा विराटनगरको जूट उद्योग, वीरगन्जको सलाई उद्योग, विराटनगरको चीनी उद्योगहरू छन् । असफल हुने उद्योगहरूमा कपडा उद्योग, लकडी उद्योग इत्यादि छन् ।

२००७ सालको क्रान्तिपछि ठूला उद्योगहरूका बारेमा केही व्यवस्था भएको थियो । त्यसमध्ये १९९३ सालको नेपाली कम्पनी कानूनमा संशोधन, मिलमा काम गर्ने मजदूरहरूको हित रक्षाको निम्ति कानूनी बन्दोबस्त र प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी खोल्न पाउने व्यवस्था गरिएको थियो । २०१३ सालमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजना प्रारम्भ भएपछि चालू उद्योगहरूको पुनरुत्थान र संवर्द्धन गर्ने कामको थालनी भयो । यस अवधिमा नयाँ ठूला उद्योगहरू खोलिएनन् । तर औद्योगिक विकासमा सहायता दिन "नेपाल औद्योगिक विकास कर्पोरेशन" को २०१६ सालमा स्थापना भएको थियो ।

दोस्रो योजनाकाल अर्थात् २०१८ सालदेखि फेरि औद्योगीकरणमा नयाँ प्राण सञ्चार भयो । हेटौंडा, काठमाडौं, पाटन, धरान र नेपालगन्जमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गरिए । मित्र राष्ट्रहरूको सहायताद्वारा सरकारी क्षेत्रमा केही प्रमुख ठूला उद्योगहरू स्थापित भए । ती मध्ये (१) वीरगन्जमा स्थापित भएको वीरगञ्ज चीनी कारखाना, (२) जनकपुरमा स्थापित भएको जनकपुर चुरोट कारखाना, (३) काठमाडौंमा स्थापित भएको छाला जुत्ता कारखाना, (४) ईंट, टायल कारखाना, (५) सिमरामा स्थापित भएको कृषि औजार कारखाना आदि छन् । गैर सरकारी क्षेत्रमा जूट, चिया, चीनी, कपडा, कागज, सिमेन्ट, बिस्कुट आदि ठूला उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन दिने नीति रहेको छ । उत्साहवर्द्धक नीति र कार्यक्रम नै कुनै पनि चीजको विकासको निम्ति प्रमुख आवश्यकता हुन् । तसर्थ हाम्रो देशमा भविष्यमा ठूला उद्योगहरू विकास हुनेछन् भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

४. राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा ठूला उद्योगको महत्व

हाम्रो अर्थतन्त्र कृषि–प्रधान रहेको छ । कृषिमा मात्र ९३ प्रतिशत जनभार रहनाले हाम्रो विकासको गतिमा तीव्रता आउन पाउँदैन र पञ्चायती व्यवस्थाको गरीबी हटाउने लक्ष्य पूरा हुन कठिन पर्दछ । आर्थिक विकासको निम्ति कृषि र उद्योगमा सन्तुलन कायम हुनु जरूरी छ । तसर्थ हाम्रो जीवन–स्तर उठाउन ठूला उद्योगहरूको महत्वपूर्ण स्थान छ । ठूला उद्योगको स्थापनाले रोजगारीको अवसर बढी सुलभ हुन्छ । कृषिमा बढी भएको श्रमशक्तिको यहाँ सदुपयोग हुन्छ । यसरी ठूला उद्योगको विकासले देश विकासको काममा टेवा दिन्छ ।

कृषि पैदावारमा आधारित ठूला उद्योगहरूको स्थापनाले उद्योगको साथै कृषिको पनि विकास हुन्छ । कृषकहरूले नगदे बाली उत्पादन गरी आय–स्रोत बढाउन पाउँदछन् । कृषकहरूको आय–स्रोत बढेपछि क्रय-शक्तिमा वृद्धि हुन्छ र ठूला उद्योगद्वारा उत्पादित वस्तुहरूको बजार खपत बढ्दछ । यसरी ठूला उद्योगले राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आयमा प्रभावकारी वृद्धि गर्दछन् ।

तर औद्योगीकरण सरल काम होइन । हाल चालू चौथो योजनामा स्वदेशी कच्चा पदार्थ र कृषिमा आधारित उद्योगहरूलाई प्राथमिकता र प्रोत्साहन दिने नीति अपनाइएको छ । साथै वन पैदावार र खनिज पैदावारमा आधारित उद्योगहरू स्थापना गर्ने नीति लिइएको छ । औद्योगिक विकासको एक प्रमुख आधार यातायात हो । तसर्थ चौथो योजनामा यातायातलाई पहिलो प्राथमिकता दिइएको छ ।

ठूला उद्योगहरूले विभिन्न प्रकारका आर्थिक क्षेत्रहरूलाई साथसाथै विकास गर्दछन् । उदाहरणको निम्ति कल-कारखानाबाट उत्पादित वस्तुहरूद्वारा व्यापारको वृद्धि हुन्छ । खनिज पदार्थ आदि वस्तुको उपयोग बढ्दछ । साथै ठूला उद्योगलाई आवश्यक स–साना सामग्रीहरू तथा कच्चा पदार्थहरू उत्पादन गर्ने घरेलु उद्योग र साना उद्योगहरूको पनि विकास हुन्छ । तसर्थ ठूला उद्योगको हाम्रो अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण स्थान छ ।

अभ्यास

१. नेपालमा ठूला उद्योगहरू कसरी प्रारम्भ भए र किन युद्ध-कालीन ठूला उद्योग-हरू असफल भए ? लेख्नुहोस् ।

२. नेपालमा ठूला उद्योगहरूको पुनरुत्थान र विकास कसरी भयो ? वर्णन गर्नुहोस् ।

३. ठूला उद्योगको परिभाषासहित राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यसको महत्वबारे चर्चा गर्नुहोस् ।

४. तलका प्रत्येक भनाइको अन्त्यमा दिइएको खाली कोठाभित्र ठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिह्न (√) र बेठीक भनाइको निम्ति यस्तो चिन्ह (×) दिनुहोस्:–

(क) आर्थिक विकासको निम्ति कृषि र उद्योगमा सन्तुलन कायम हुनु जरूरी छ । [ ]

(ख) संवत् १९९३ सालमा नेपाली कम्पनी कानून जारी भएपछि हाम्रो देशमा ठूला उद्योगहरू स्थापना गर्न पाउने अवसर प्राप्त भएको थियो । [ ]

(ग) हाम्रो देशमा दोस्रो विश्वयुद्ध र त्यसबाट सृजना भएको परिस्थितिले औद्योगिक विकास सम्भव हुन गयो । [ ]

(घ) २००७ सालको क्रान्तिपछि नेपाली कम्पनी कानूनमा संशोधन गरियो । मिलमा काम गर्ने मजदूरहरूको हित रक्षाको निम्ति कानूनी बन्दोबस्त भयो र प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी खोल्न पाउने व्यवस्था गरियो । [ ]

५. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस्:–

(क) युद्धकालीन ठूला उद्योगहरू युद्धपछि असफल हुँदै विलीन भएर गए । किनभने–
[ ] हाम्रा उद्योगहरू नाफामा चल्न थाले ।

[ ] ठूला उद्योगहरू काठमाडौंमा स्थापना भएका थिए।

[ ] हाम्रा उद्योगहरूले पाएका बजार र खपत सुविधा घट्दै गए।

[ ] विदेशी उद्योगपतिहरूले नाफा कमाउन थाले ।

(ख) कृषि पैदावारमा आधारित ठूला उद्योगहरूको स्थापनाले उद्योगको साथै कृषिको पनि विकास हुन्छ, किनभने—

[ ] कृषकहरूले धेरै पैसा कमाउँदछन् ।

[ ] ठूला उद्योगहरूको सङ्ख्या बढ्दछ।

[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।

[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

खण्ड – चार

सामाजिक पक्ष

नयाँ मुलुकी ऐन

कानून मानिसहरूको सामाजिक चालचलन, रीतिथिति व्यवस्थित गर्ने नियम हो। मानव-समाजमा कानूनले न्याय – निसाफ कायम गर्दछ । कानून भएन भने बलियोले निर्धोलाई जे गरे पनि हुने हुन्छ । तसर्थ हामीहरूलाई कानूनको जरूरत छ । हामीहरूमा नयाँ – नयाँ कुराहरू सिक्ने बानी छ । नयाँ कुरा जानेपछि हाम्रो चालचलन रीतिथिती र विचारहरूमा परिवर्तन आउँदछ । त्यसैले हाम्रो समाजलाई परिवर्तनशील समाज भनिन्छ । कानूनमा पनि समाजमा आएको परिवर्तनअनुसार सुधार हुँदै जान पर्दछ ।

सम्वत् १९१० मा श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहको राज्यकालमा नेपालमा पहिलो मुलुकी ऐन बनेको थियो । मुलुकी ऐन हाम्रो देशको पहिलो लिखित कानून हो ।

१. पहिलो मुलुकी ऐन र सामाजिक कुरीतिहरू

त्यस मुलुकी ऐनमा धेरै कुरीतिहरूलाई कानूनी मान्यता दिइएको थियो । त्यो बेलामा हाम्रो समाजमा जन्मैले कोही ठूलो हुन्छ भन्ने जस्ता अन्धविश्वासहरू राणाहरूको निरङ्कुश शासनले त्यस्तो अन्धविश्वासलाई झन् बढाइदिएको थियो, पहिलो मुलुकी ऐनमा ती अन्धविश्वासमा आधारित कुराहरू थिए । हामी दाजुभाइहरू कोही सानो जात, कोही पानी नचल्ने जात र कोही ठूलो जातमा विभाजित गरिएका थियौं । छुवाछूतका कुरीतिहरू प्रशस्त मात्रामा प्रचलित थिए । मात्र होइन, जातपातको आधारमा ठूलो भेदभाव हुन्थ्यो । एउटै कसूरमा ठूलो जातलाई घटी र सानो जातलाई बढी सजाय हुन्थ्यो । पानी नचल्ने जातलाई छुनु अपराध मानिन्थ्यो ।

सानै उमेरमा कन्याहरूको विवाह गरिदिने चलन थियो । ७ वर्षकी कन्याको विवाह ६० वर्षको बूढासँग गरिदिए पनि पहिलो मुलुकी ऐनले बाधा पर्दैनथ्यो। त्यतिमात्र होइन, एकजना लोग्नेमानिसले जतिजना स्वास्नी मानिससँग पनि विवाह गर्न पाउने कुप्रथा चलेको थियो । बाल–विवाह जस्तो कुरीतिले गर्दा धेरै नारीहरूले उमेर छँदै विधवा भएर बस्नुपर्दथ्यो । यसरी पहिलो मुलुकी ऐनमा छुवाछूत, जातपातमा भेदभाव, बाल-विवाह र बहु–विवाह जस्ता सामाजिक कुरीतिहरू व्याप्त थिए ।

२. नेपालमा सामाजिक चेतनाको जागरण

हामी सधैं अन्धविश्वासको शिकार भएर बस्तैनौं । २००७ सालमा स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ त्रिभुवनको छत्रछायामा नेपालमा प्रजातन्त्रको निम्ति भएको जन-क्रान्ति सफल भयो । त्यस क्रान्तिले हाम्रो समाजमा, हाम्रो विचारधारामा ठूलो

रिवर्तन ल्यायो । नेपालीहरू प्रजातान्त्रिक विचारधाराले प्रभावित भए । जातले कुनै ठूलो र सानो हुँदैन भन्ने कुरा थाहा पायौं । बाल–विवाह अत्याचार हो भन्ने कुरा जान्यौं । नेपालमा शिक्षाको प्रचार भयो । अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा हाम्रो सम्पर्क बढ्दै गयो । पञ्चायती प्रजातन्त्रको प्रार्दुभावले हाम्रो सामाजिक जागरणको मूल ढोका खोलियो ।

नयाँ मुलुकी ऐनको प्रारम्भ

२०१९ सालमा स्वर्गीय राष्ट्रनायक श्री ५ महेन्द्रबाट पञ्चायती व्यवस्थाको ा जारी गरिबक्स्यो । उक्त संविधानमा कुनै नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग ातिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन भनी समानताको हक प्रदान गरिएको ाथै प्रजातान्त्रिक, न्यायपूर्ण, गतिशील र शोषणरहित समाजको सृजना गर्ने यती व्यवस्थाको उद्देश्य रहेको छ । त्यस्तो समाज सृजना गर्ने मार्गमा बाधाहरू हटाउनु आवश्यक भयो । त्यसैले २०२० साल भाद्र १ गते संशोधित लुकी ऐन जारी गरिबक्स्यो । पुरानो मुलुकी ऐन खारेज भयो ।

मुलुकी ऐनले ल्याएका सुधारहरू

ँ मुलुकी ऐनमा अन्धविश्वासमा आधारित कुरीतिहरू समाप्त गरिएका छन् । ो आधारमा घटीबढी सजाय गर्ने कुप्रथाहरू रद्द गरिएका छन् । एकै प्रकारको निम्ति एकै प्रकारको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । छुवाछूत अर्थात् सानो ठूलो जातलाई छुनसम्म पनि अपराध हो भन्ने कुरालाई कानूनी मान्यता दिइएन । ानले दिएको समानताको हकको सबैले उपयोग गर्न पाएका छन् ।

विवाहसम्बन्धी पुराना कुरीतिहरूमा पनि सुधार गरियो । विवाहको लागि लोग्नेमानिसको उमेर १८ वर्ष पुगेको र स्वास्नीमानिसको उमेर कममा १४ वर्ष पुगेको हुनुपर्दछ । लोग्ने र स्वास्नीको उमेरमा २० वर्षभन्दा बढीको फरक हुनु–हुँदैन भन्ने कुरा पनि मुलुकी ऐनमा लेखिएको छ । स्वास्नीमानिसको राजीखुशीले बाहेक करकापले विवाह गरिदिनेलाई कैदको सजाय हुन सक्तछ । स्वास्नी जीवित छँदै कानूनबमोजिम बाहेक अर्को विवाह गर्न पाइँदैन । बहु–विवाह, बाल–विवाह र अनमेल-विवाह गर्ने कुप्रथा नयाँ मुलुकी ऐनले निर्मूल गरेको छ ।

यसरी नयाँ मुलुकी ऐनले हाम्रो समाजमा रहेका कुरीतिहरूमाथि कानूनी रूपबाट प्रतिबन्ध लगाएको छ ।

अभ्यास

१. पुरानो मुलुकी ऐन किन खारेज गर्नु पर्‍यो ? कारण बताउनुहोस् ।
२. नयाँ मुलुकी ऐनले ल्याएका सुधारहरूको वर्णन गर्नुहोस् ।

३. कानून भनेको के हो ? कानूनमा समयानुकूल परिवर्तन किन आवश्यकछ ? प्रष्ट गरी लेख्नुहोस् ।

४. खाली ठाउँमा कोठाभित्र मध्येका उपयुक्त कुरा भर्नुहोस् :–

(क) नयाँ मुलुकी ऐनअनुसार लोग्ने–स्वास्नीको उमेरमा . . . . भन्दा बढी फरक हुनुहुँदैन ।
[(१) १८ वर्ष (२) २० वर्ष (३) २५ वर्ष (४) ४० वर्ष]

(ख) . . . . . मुलुकी ऐनमा छुवाछूत, जातपातमा भेदभाव, बाल–विवाह र बहु–विवाहलाई मान्यता दिइएको थियो ।
[(१) पुरानो (२) नयाँ (३) दुवै (४) सबै]

(ग) नयाँ कुरा जानेपछि हाम्रो चालचलन, रीतिथिती र विचारहरूमा परिवर्तन आउँदछ । त्यसैले कानूनमा पनि ती परिवर्तनअनुसार . . . . . हुँदै जानुपर्दछ ।
[(१) सुधार (२) रीतिथिती (३) भेदभाव (४) चलन]

(घ) . . . . . भाद्र १ गते संशोधित नयाँ मुलुकी ऐन जारी गरिबक्स्यो ।
[(१) २०१९ साल (२) २०२१ साल (३) २०१५ साल (४) २०२० साल]

५. तलका प्रत्येक भनाइअघि रहेका खाली कोठामा ठीक उत्तरका निम्ति यस्तो चिन्ह (√) लगाउनुहोस् :–

(क) नयाँ मुलुकी ऐनमा जातपातको आधारमा घटीबढी सजाय गर्ने कुप्रथा रद्द गरियो, किनभने–

[ ] हाम्रो संविधानले समानताको हक प्रदान गरेको छ ।
[ ] जातपातको भेदभाव सामाजिक कुरीति हो ।
[ ] उपर्युक्त दुवै उत्तर ठीक छन् ।
[ ] उपर्युक्त सबै उत्तर ठीक छैनन् ।

(ख) बहु–विवाह, बाल–विवाह र अनमेल–विवाहहरू सामाजिक कुरीति हुन्, किनभने यिनले–

[ ] पारिवारिक जीवनमा अव्यवस्था ल्याउँदछन् ।
[ ] समाजमा कलङ्क ल्याउँदछन् ।
[ ] समाजमा गरीबी ल्याउँदछन् ।
[ ] स्त्रीलाई पुरुषभन्दा कम अधिकार दिन्छन् ।

AC-2566
C2-+-

पञ्चायत